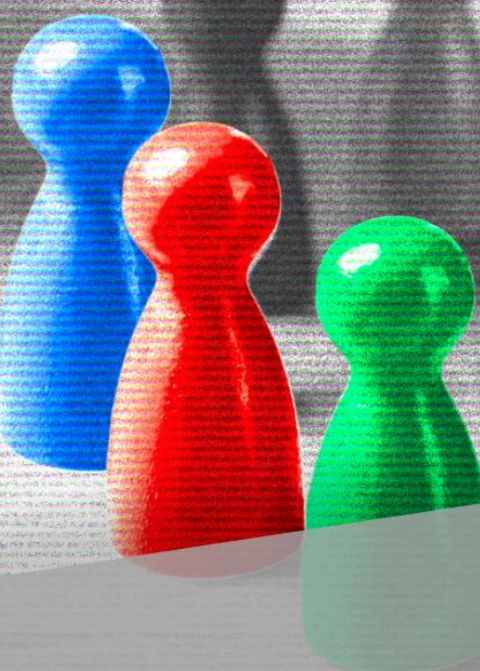

MONITORING PRIMJENE STRATEGIJE SOCIJALNE INKLUZIJE ROMA I EGIPĆANA U CRNOJ GORI 2021-2025

Izdavač: Centar za demokratiju i ljudska prava – CEDEM

Za izdavača: Nevenka Kapičić

Autor: Andrija Đukanović

Dizajn: Luka Trbović - CEDEM

Godina izdanja: mart 2025. Godine

Izveštaj „**Monitoring Strategije socijalne inkluzije Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025**“ je pripremljen u okviru projekta „#StojimProtivAnticiganizma“ koji Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) realizuje uz podršku **Ministarstva ljudskih i manjinskih prava** Crne Gore.

Izveštaj odražava stavove i mišljenja Centra za demokratiju i ljudska prava – CEDEM i autora, a ne nužno stavove donatora.

SADRŽAJ

1. Uvod	4
2. Pravni okvir	6
3. Demografski podaci	9
4. Učešće romske i egipćanske zajednice u kreiranju javnih politika	11
5. Metodologija monitoringa primjene Strategije 2021–2025	13
6. Uporedna analiza strategija 2016–2020 i 2021–2025	15
7. Diskriminacija	17
8. Siromaštvo	22
9. Politička participacija	26
10. Stanovanje	29
11. Obrazovanje.....	31
12. Zapošljavanje	34
13. Zdravstvena zaštita	37
14. Građanski status i lična dokumenta.....	40
15. Socijalna zaštita i nasilje.....	43
16. Zaključna evaluacija i preporuke za novu Strategiju (2026- 2030).....	47
17. Literatura i izvori	50

UVOD

Prema posljednjem izveštaju Evropske komisije (EK)¹ za 2024. godinu, Crna Gora je ostvarila dobru ocjenu u ključnim oblastima u poglavlju 23 (Pravosuđe i fundamentalna prava) sa preporukama za dalji sistemski rad u cilju potpune implementacije evropskih standarda i zaštite ljudskih prava. Crna Gora se i dalje suočava sa ozbiljnim problemima u oblasti ljudskih prava, pri čemu posebno ranjive grupe nailaze na brojne prepreke u ostvarivanju pune zaštite svojih prava. Iako je zakonodavni okvir u velikoj mjeri usklađen sa međunarodnim standardima, dosljedna primjena zakona i obezbjeđivanje stvarne ravnopravnosti za najugroženije članove društva ostaje ozbiljan nedostatak. Opšti utisak izvještaja ukazuje na niz ključnih problema u oblasti ljudskih prava u Crnoj Gori. Iako su postignuti određeni napreci u pristupu pravdi, preopterećenost Ustavnog suda i spora rješenja slučajeva ukazuju na potrebu za bržim i efikasnijim procesima. Osobe sa invaliditetom i dalje se suočavaju sa diskriminacijom, a reforma sistema procjene invalidnosti je u zastoju. LGBTIQ+ zajednica trpi diskriminaciju i negativnu političku retoriku, a uprkos novoj strategiji, zakonodavna usklađenost nije dovoljno napredovala. Sloboda medija i dalje je ugrožena nasiljem i prijetnjama prema novinarima i novinarkama, dok nasilje nad ženama, naročito porodično nasilje, ostaje ozbiljan društveni problem. Takođe, prava djece, osobito u ranjivim grupama, nisu dovoljno zaštićena zbog nedostatka koordinacije i resursa. Dodatno uprkos pomacima u unapređenju zakonodavstva, kao što su usvajanje novih zakona u oblasti medija, antikorupcije i sprečavanja diskriminacije, mnoge od preporuka Evropske komisije i dalje nisu u potpunosti implementirane. Među ključnim izazovima ostaju nedostaci u sprovođenju zakona i stvaranju ambijenta u kojem bi svi građani i građanke, bez obzira na etničku pripadnost, seksualnu orijentaciju ili status, mogli da uživaju jednaka prava.

Prethodni period obilježava i negativna kretanja u pogledu zaštite, ali i same percepcije ljudskih prava. Povlačenje američke pomoći (USAID) izazvalo je diskusiju o rastućim strujama koje bi podrivale poštovanje ljudskih prava i u većoj mjeri narušilo dosadašnje postignute rezultate u demokratski orijentisanim državama. Na nacionalnom nivou je bilo izražene političke retorike, koja je ogolila problematične stavove o LGBTIQ+ zajednici, medijskim slobodama i slično.

Stanje romske i egipćanske zajednice u Crnoj Gori ogleda se u svim krucijalnim segmentima, od polja obrazovanja, zapošljavanja, zdravlja, stambene obezbijeđenosti pa

¹ https://enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2024_en

sve do diskriminacije i etničke distance neromske populacije prema RE populaciji, koja stvara prepreke za stvarnu socijalnu inkluziju i sistemske promjene. Svaki segment društvenog funkcionisanja obiluje izazovima, koje adresiraju državne i međunarodne institucije, kao i civilni sektor. Evidentno je da svakodevno suočavanje sa siromaštvom i predrasudama, proces integracije u društvo ne čini sveobuhvatnim, niti adekvatno usmjerenim, kao i da se nekim aspektima zalazi u rizik od asimilacije. Ključ suštinskih promjena leži i u davanju prostora predstavnici ove zajednice u aktivnom učešću u kreiranju i implementaciji politika koje se direktno tiču njihovih prava. Komitet ministara Savjeta Evrope je posebno istakao slabu zastupljenost Roma u javnoj upravi, pravosuđu i bezbjednosnim institucijama, kao i nedostatak etnički razvrstanih podataka o zaposlenima, uprkos mjerama koje postoje za poboljšanje njihove zapošljivosti.

PRAVNI OKVIR

*EU strateški okvir za jednakost, inkluziju i participaciju Roma 2020–2030*² predstavlja ključni dokument za države članice, ali i za zemlje u procesu pristupanja EU, poput Crne Gore, koja je pozvana da ga primjenjuje u punoj mjeri. Ovaj okvir naslanja se na prethodnu strategiju iz 2011. godine, čiji rezultati su, prema procjenama, bili ograničeni – posebno kada je riječ o borbi protiv diskriminacije i društvene isključenosti Roma. Nova strategija, osim što uvodi jasne horizontalne ciljeve (jednakost, inkluzija, participacija), utemeljena je i na mjerljivim, sektorski postavljenim ciljevima u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, zdravstva i stanovanja, sa akcentom na smanjenje diskriminacije, siromaštva i društvenih nejednakosti koje pogađaju romsku populaciju.

U okviru *EU strateškog okvira za Rome 2020–2030* identifikovani su brojni duboko ukorijenjeni problemi koji otežavaju položaj Roma u Evropi. Najizraženiji među njima su diskriminacija i anticiganizam – čak 41% Roma/kinja je doživjelo neki oblik diskriminacije, dok se 46% građana EU osjeća nelagodno pri pomisli da ima Rome za komšije. Siromaštvo pogađa 80% romske populacije, u poređenju sa 16,8% opšte populacije, dok čak 85% romske djece živi u siromaštvu. U obrazovanju, samo 42% romske djece pohađa rane obrazovne programe, a svega 28% završi srednju školu. Zdravstvena slika je takođe zabrinjavajuća – životni vijek Roma je za oko 10 godina kraći u odnosu na većinsku populaciju, a pristup zdravstvenim uslugama je ograničen. Zapošljavanje je posebno problematično: svega 43% Roma ima plaćen posao, a među ženama taj broj je još niži – 29%. Među mladima od 16 do 24 godine, 62% nije uključeno u obrazovanje, rad ili obuku. Uslovi stanovanja su loši – 61% Roma živi u neadekvatnim uslovima, 78% u prenatrpanim domaćinstvima, a samo 70% ima pristup vodi iz slavine.

Vodeći ciljevi ovog dokumenta su:

- Smanjenje iskustava diskriminacije Roma/kinja za najmanje 50% i povećanje prijavljivanja diskriminatornih incidenata.
- Izlazak iz siromaštva i smanjivanje jaza u siromaštvu između Roma/kinja i opšte populacije.

² https://commission.europa.eu/publications/new-eu-roma-strategic-framework-equality-inclusion-and-participation-full-package_en

- Povećanje učešća romske djece u ranom obrazovanju na najmanje 70% i smanjenje segregacije u školama.
- Povećanje zaposlenosti Roma/kinja na najmanje 60% i značajno smanjenje nezaposlenosti među romskom omladinom.
- Produženje životnog vijeka Rom/kinjaa za najmanje 5 godina i poboljšanje pristupa zdravstvenim uslugama.
- Smanjenje prenatrpanosti stanova u kojima žive Romi/kinje i obezbjeđivanje pristupa vodi za 95% romskih domaćinstava.

Crna Gora je u kontinuitetu razvijala i primjenjivala nacionalne strateške dokumente s ciljem unapređenja položaja romske i egipćanske zajednice. Ove politike počinju sa Nacionalnim akcionim planom za sprovođenje *Dekade uključenja Roma 2005–2015*, kojim je država postavila temelje za intervencije u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i zdravstvene zaštite. Prepoznavši potrebu za sveobuhvatnijim pristupom, Vlada Crne Gore je 2007. godine usvojila *Strategiju za poboljšanje položaja RAE populacije 2008–2012*, koju je potom zamijenila *Strategija za period 2012–2016*, a zatim i *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2016–2020*. Nakon isteka te strategije, Vlada je usvojila *Strategiju socijalne inkluzije Roma i Egipćana 2021–2025*³, kojom se nastavio sistemski pristup unapređenju položaja ove zajednice. Ovim dokumentom je Crna Gora potvrdila svoju posvećenost principima sadržanim u *EU strateškom okviru za Rome*, prepoznajući njegovu važnost kako za ostvarivanje prava, tako i za izgradnju inkluzivnog društva u skladu sa evropskim vrijednostima.

Na međunarodnom planu, ključni dokumenti koji se odnose na zaštitu RE populacije uključuju *Deklaraciju Ujedinjenih nacija o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, vjerskih i jezičkih manjina*, kojom se državama nameće obaveza očuvanja i razvijanja identiteta manjinskih zajednica, kao i unapređenja njihovog učešća u društvenom životu. *Konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije* dodatno obavezuje države potpisnice da preduzimaju aktivne mjere za osiguranje jednakosti pred zakonom bez obzira na etničko porijeklo, boju kože ili rasu. Relevantna je i *Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama*, posebno kroz odredbe koje se odnose na zabranu diskriminacije (član 14 i Protokol broj 12), pravo na obrazovanje, slobodu izražavanja, okupljanja i učešće u javnom životu. *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Savjeta Evrope*, iako ne daje kolektivna prava, osigurava individualna prava pripadnicima/ama manjinskih zajednica, uključujući pravo na upotrebu jezika, očuvanje kulturnog identiteta i ravnopravan pristup javnim institucijama. Takođe, *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* predstavlja instrument koji omogućava dodatnu podršku upotrebi jezika manjinskih zajednica, uključujući i u oblasti obrazovanja, medija i administracije, gdje je to primjenjivo.

³ <https://www.gov.me/clanak/strategija-socijalne-inkluzije-roma-i-egipcana-u-crnoj-gori-2021-2025>

Na nacionalnom nivou, *Ustav Crne Gore* garantuje ravnopravnost svih građana i građanki i zabranjuje svaki oblik diskriminacije. U članu 79 i 80 Ustava posebno su zaštićena prava manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, uključujući pravo na autentičnu zastupljenost i zabranu nasilne asimilacije, što je dodatno razrađeno u *Zakonu o manjinskim pravima i slobodama*, koji RE zajednicama omogućava uživanje punog opsega manjinskih prava – uključujući očuvanje kulturnog identiteta, jezičkih i vjerskih prava, učešće u odlučivanju i pristup javnim funkcijama. *Zakon o zabrani diskriminacije* predstavlja temeljni mehanizam zaštite pripadnika RE zajednice od direktne i indirektna diskriminacije, pružajući pravni osnov za intervenciju kako pred Ombudsmanom, tako i pred sudovima. *Zakon o radu*, *Zakon o državnim službenicima i namještenicima* i *Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti* zabranjuju diskriminaciju i omogućavaju afirmativne mjere za pristup zapošljavanju i socijalnim uslugama. *Zakoni o predškolskom i stručnom obrazovanju* garantuju dostupnost obrazovanja bez obzira na etničku pripadnost, dok *Zakon o medijima* i *Zakon o elektronskim medijima* zabranjuju govor mržnje i promovišu medijski pluralizam, uključujući sadržaje koji se odnose na RE zajednice. Crna Gora je takođe usvojila i *Strategiju manjinske politike 2024–2028*, kojom su definisani ciljevi i mjere za unaprjeđenje položaja manjinskih naroda. Uz nju, *Krivični zakonik Crne Gore* kriminalizuje sve oblike diskriminacije, uključujući i ograničavanje prava na izražavanje kulturnog i etničkog identiteta.

DEMOGRAFSKI PODACI

Prema rezultatima *Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova*⁴, sprovedenog 2023. godine, u Crnoj Gori se 256 436 ili 41,12% lica izjasnilo kao Crnogorci, 205 370 ili 32,93% kao Srbi, 58 956 ili 9,45% kao Bošnjaci, 30 978 ili 4,97% kao Albanci, 5.629 lica ili 0,90% izjasnilo kao Romi, dok je 1.655 lica, odnosno 0,27%, identifikovano kao Egipćani, 12 824 ili 2,06% kao Rusi, dok se 10 162 ili 1,63% izjasnilo kao Muslimani. Ova etnička raznolikost ogleda se i u jezičkoj strukturi – od ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori, njih 271 422 ili 43,52% je izjavilo da uobičajeno govori srpskim jezikom, crnogorskim jezikom uobičajeno govori 225 956 lica ili 36,23%, bosanskim 41 636 ili 6,68%, albanskim 27 979 ili 4,49%, ruskim 13 783 ili 2,21% i srpsko-hrvatskim 9 421 ili 1,51%. Da govori romskim jezikom se izjasnilo ukupno 2.923 lica, što čini 0,46% ukupnog stanovništva Crne Gore. Takođe, prema maternjem jeziku, 1.982 lica ili 0,32% stanovnika Crne Gore izjasnilo se da im je romski maternji jezik. Ovi podaci ukazuju da iako se značajan broj osoba identifikuju kao Romi/kinje, manji broj njih koristi romski kao primarni jezik. Takav podatak ukazuje na zahvat asimilacije, socioekonomskog pritiska i ograničenih mogućnosti za upotrebu i očuvanje jezika u javnom prostoru, obrazovanju i medijima.

Pripadnici i pripadnice manjinskih naroda uglavnom žive u područjima uz granicu Crne Gore u kojima su istorijski prebivali: Albanci uz granicu prema Albaniji od Ulcinja linijom uz granicu preko Podgorice (Tuzi) uz granicu Prokletija, Muslimani i Bošnjaci u Sandžačkom dijelu Crne Gore (sjeverni dio Pljevlja, Bijelo Polje, Rožaje, Plav itd.), ali i u Podgorici, Baru, Nikšiću i drugim gradovima; Hrvati duž primorja, od Herceg Novog do Ulcinja, a u najvećem broju u Tivtu i Kotoru i jedan manji broj u Podgorici, Romska i egipćanska zajednica su teritorijalno rasprostranjene po cijeloj državi, ali s najvećom koncentracijom u opštinama Podgorica, Nikšić, Berane, Bijelo Polje i Herceg Novi.

Za kasnije potrebe tumačenja uspješnosti realizacije seta aktivnosti iz Akcionih planova Strategije za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2021- 2025, ovdje je važno istaći neke opšte podatke dobijene popisom koje se odnose na obrazovne i rodne strukture. Opšti podaci popisa ukazuju na to da 17,8% ukupnog stanovništva ima završenu samo osnovnu školu, dok 26,2% ima visoko obrazovanje. Dodatno, 0,9% populacije nema završenu nijednu

⁴ <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992>

školu, pri čemu RE zajednica ovdje zauzima najveći dio procenta. Žene su u većem procentu nepismene ili imaju niži nivo obrazovanja u odnosu na muškarce. Prema podacima o fertilitetu, 44,87% žena u Crnoj Gori je u fertilnom dobu (15–49 godina), a čak 68,75% žena iz te starosne grupe je već rađalo. Prosječan broj djece po ženi koja je rađala iznosi 2,5.

UČEŠĆE ROMSKE I EGIPĆANSKE ZAJEDNICE U KREIRANJU JAVNIH POLITIKA

Učešće pripadnika i pripadnica romske i egipćanske zajednice u procesima oblikovanja javnih politika ne smije se posmatrati samo kao demokratski ideal, već kao praktični preduslov za relevantne, efikasne i održive mjere koje odgovaraju na potrebe same zajednice, ali i kao mjere koje utiču na cjelovit napredak društva i podizanje životnog standarda države. Takav pristup je posebno važan u kontekstu izrade strateških dokumenata koji se tiču RE populacije.

Već u prethodnom ciklusu, tokom pripreme *Nacionalne strategije za integraciju Roma i Egipćana 2012–2016*, korišćena je **participativna metodologija** kojom su romske i egipćanske organizacije, ali i pojedinci, bili uključeni u izradu nacrtu dokumenta. Ovaj pristup se sprovodio kroz tematske radionice koje su omogućile RE zajednici da artikuliše sopstvene prioritete i probleme, doprinoseći relevantnosti strateških ciljeva. Ipak, iako se tadašnji proces može ocijeniti kao inkluzivan, izostala je evaluacija efekata sprovedene strategije, što je direktno umanjilo kvalitet narednog ciklusa planiranja. Ova praznina je ukazala na hitnu potrebu za uvođenjem mjerljivih indikatora, jasnih mehanizama praćenja i redovnog izvještavanja o napretku, na šta će takođe biti ukazano i ovim monitoring izvještajem.

U izradi *Strategije socijalne inkluzije Roma i Egipćana 2021–2025*, Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava je formiralo radnu grupu sa predstavnicima/ama relevantnih državnih institucija, Romski savjet, nevladine organizacije i predstavnici/e Delegacije EU. Ovakva struktura je formalno predstavljalo unapređenje kada je u pitanju uključivanje RE aktera u izradu strateških dokumenata. Nakon usvajanja Strategije, formirana je i Komisija za praćenje njenog sprovođenja, sastavljena od ukupno 22 člana. Komisiju su činili predstavnici/e institucija nadležnih za realizaciju mjera iz Akcionog plana, predstavnik Romskog savjeta, kao i tri predstavnika nevladinog sektora. Ipak, i pored formiranja ovakvih mehanizama, ostaje otvoreno pitanje koliko su njihovi kapaciteti i uticaj u praksi dovoljni za obezbjeđivanje suštinskog učešća i transparentnog izvještavanja. Angažovanje RE zajednice u ovim procesima ne samo da doprinosi legitimnosti i efikasnosti javnih politika, već je i snažan signal društvene integracije i institucionalnog priznanja.

Iskustva iz prethodnih ciklusa govore u prilog tome da participacija RE zajednice ne smije ostati na nivou forme. Da bi proces bio autentičan i djelotvoran, potrebno je:

- osigurati da predstavnici/ RE zajednice učestvuju u svim fazama izrade i implementacije strategija – od planiranja, preko praćenja, do evaluacije;
- omogućiti pravovremenu i dostupnu komunikaciju između institucija i zajednice;
- jačati kapacitete RE organizacija kako bi mogle aktivno i ravnopravno doprinostiti procesima oblikovanja javnih politika;
- koristiti kvantitativne i kvalitativne pokazatelje za praćenje efekata strategija na život RE zajednice;
- uvažavati evaluacije prethodnih ciklusa kao osnovu za učenje i unapređenje.

METODOLOGIJA MONITORINGA PRIMJENE STRATEGIJE ZA SOCIJALNU INKLUZIJU ROMA I EGIPĆANA U CRNOJ GORI 2021–2025

Upravo uspješnost implementacije *Strategije za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2021-2025* je predmet detaljnog monitoringa, a u nastavku ćemo razmotriti sve relevantne stavke Akcionog plana koji prati strategiju, uključujući ocjenu njihovog stepena realizacije. Poseban akcenat biće stavljen na evaluaciju postignutih rezultata, kao i na identifikaciju ključnih izazova u sprovođenju Strategije, s ciljem da se uoče i prevaziđu postojeći nedostaci, dok bi se uspješni programi mogli nastaviti, unaprijediti i sistematski integrisati u novu Strategiju, koju Ministarstvo za ljudska i manjinska prava planira da usvoji tokom ove godine. Dakle primarni cilj ovog monitoringa jeste da pruži pregled dosadašnjih postignuća u implementaciji, identifikuje ključne prepreke i izazove, te ponudi konkretne preporuke.

Monitoring obuhvata analizu sprovedenih aktivnosti u odnosu na planirane mjere, sa fokusom na institucionalnu odgovornost i efikasnost implementacije. Kroz ovu analizu težilo se razumijevanju u kojoj mjeri su strateški ciljevi ostvareni, da li su postignuti očekivani rezultati, te u kojim oblastima je došlo do napretka, stagnacije ili nazadovanja. Posebna pažnja posvećena je horizontalnim principima poput borbe protiv diskriminacije, eliminacije anticiganizma, rodne ravnopravnosti i teritorijalne ravnomjernosti sprovođenja mjera.

Metodologija se oslanja na više izvora podataka i metoda. Korišćena je metoda analize dokumentacije (desk research), koja je obuhvatila sve dostupne strateške i zakonske dokumente, izvještaje državnih institucija, prethodne dostupne monitoring izvještaje, kao i relevantne analize nevladinih organizacija i međunarodnih tijela. Analizirana je i struktura i sadržaj samih Akcionih planova koji prate sprovođenje Strategije, kao i dinamika njihovog sprovođenja. Za informacije koje nijesu bile javno dostupne, korišćeni su zahtjevi za slobodan pristup informacijama (SPI), čime se došlo do podataka o sprovedenim mjerama, finansiranju, sastavima radnih grupa i konkretnim rezultatima po oblastima (obrazovanje, stanovanje, zapošljavanje, zdravstvena zaštita, pravni status i dr.). Dodatno, analizirani su nalazi iz prethodnog strateškog ciklusa (2016–2020) s ciljem identifikovanja naučenih lekcija i osnaživanja institucionalne memorije, kao i otklanjanja ponovljenih nedostataka. Kao referentni okvir u monitoringu korišćeni su: Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2021–2025, pripadajući Akcioni planovi, završni izvještaj prethodne Strategije (2016–2020), nacionalni pravni okvir i međunarodne preporuke, naročito one koje proizilaze iz EU Roma strateškog okvira za jednakost, inkluziju i participaciju 2020–2030.

Na samom početku se moraju konstatovati izazovi, poput neujednačene dostupnosti podataka iz institucija zaduženih za realizaciju mjera, izostanka redovno objavljenih i ažuriranih izvještaja o sprovođenju Akcionih planova, varijabilnih odgovora na SPI zahtjeve.

UPOREDNA ANALIZA STRATEGIJE ZA SOCIJALNU INKLUZIJU ROMA I EGIPĆANA 2016–2020 I STRATEGIJE 2021–2025

Kao važan korak u sagledavanju kontinuiteta i unapređenja javnih politika usmjerenih ka romskoj i egipćanskoj zajednici, izvršena je uporedna analiza *prethodne Strategije za period 2016–2020* i *Strategije 2021–2025*.

Strategija 2016–2020 bila je strukturisana kroz četiri glavna prioriteta: obrazovanje, zapošljavanje, zdravstvena zaštita i stanovanje. Pored toga, posebna pažnja bila je posvećena pravnom statusu Roma i Egipćana, prevenciji i borbi protiv diskriminacije, kao i očuvanju kulturnog identiteta. U završnom izvještaju o njenoj implementaciji navodi se da je ostvaren određeni napredak u oblastima obrazovanja i izdavanja ličnih dokumenata, ali da su ostale oblasti – naročito zapošljavanje i stanovanje – pokazale sporiji napredak ili nedovoljnu institucionalnu posvećenost.

Iako je postojao pokušaj koordinacije među resorima, kao i određeni angažman lokalnih samouprava kroz lokalne akcione planove, prethodna Strategija je patila od nedovoljne evaluacije i slabog sistemskog praćenja rezultata. Nedostatak mjerljivih indikatora, kao i ograničeno uključivanje predstavnika RE zajednice u sve faze – od planiranja do praćenja – ostali su upisani kao glavne slabosti ovog dokumenta.

Nasuprot tome, *Strategija za period 2021–2025* je predstavljala određeni napredak u pogledu konceptualnog okvira i odgovora na preporuke Evropske unije. Ovaj strateški dokument se eksplicitno poziva na *EU strateški okvir za Rome za period 2020–2030*, kao i na principe poput „Ništa za Rome bez Roma“. Struktura Strategije proširena je na sedam ključnih oblasti: obrazovanje, zapošljavanje i ekonomsko osnaživanje, stanovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, pravni status, participacija i borba protiv diskriminacije. Novitet je da se direktno poziva na **anticiganizam**, u skladu sa novim evropskim politikama i strateškim dokumentima, naročito *EU Okvirom za Rome 2020–2030*, koji insistira na prepoznavanju, praćenju i suzbijanju anticiganizma kao sistemskog oblika rasizma, što predstavlja važan kvalitativni iskorak u odnosu na prethodnu Strategiju.

Ujedno Strategija je uvela horizontalne principe – poput rodne ravnopravnosti, borbe protiv anticiganizma, integrisanja lokalnog nivoa i multisektorske saradnje – kao obavezne elemente za sprovođenje mjera. Takođe, više se insistiralo na mjerljivim pokazateljima i definisanim ciljnim vrijednostima, ali žemo tokom ovog monitoringa ukazati na stepen postignutog na tom aspektu. Aktuelna Strategija je predviđala i veći stepen formalne

uključenosti predstavnika RE zajednice, iako monitoring pokazuje da u praksi i dalje postoje problemi u smislu formalizma, ograničenih mogućnosti uticaja, kao i nedovoljnog broja predstavnika koji su uključeni u ključna tijela.

DISKRIMINACIJA

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021–2025 u okviru Strateškog cilja I – Poboljšanje socio-ekonomskog i pravnog položaja Roma i Egipćana kroz unapređenje inkluzivnog i otvorenog društva zasnovanog na promociji jednakosti, borbi i eliminisanju svih oblika diskriminacije, anticiganizma i siromaštva – definisan je operativni cilj unapređenja institucionalne i društvene borbe protiv svih oblika diskriminacije i anticiganizma sa kojima se suočava romska i egipćanska zajednica.

U vezi sa tim, predviđeni su sljedeći indikatori učinka:

- Smanjenje procenta pripadnika romske i egipćanske zajednice koji su se suočili sa nekim oblikom diskriminacije;
- Smanjenje procenta Roma i Egipćana koji su bili žrtve govora mržnje;
- Smanjenje procenta etničke distance prema građanima romske i egipćanske zajednice.

U periodu na koji se odnosi ovaj izvještaj, sprovedena su istraživanja koja pružaju vrijedne uvide u nivo diskriminacije i etničke distance u crnogorskom društvu. Većina pripadnika RE zajednice smatra da nisu dovoljno uključeni u društvena dešavanja u Crnoj Gori, a 61% je lično iskusilo diskriminaciju, kako ukazuju nalazi istraživanja *Defendologije centra za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja* iz Nikšića.⁵ Istraživanje CEDEM-a⁶ iz decembra 2023. godine pokazuje da je etnička distanca prema RE populaciji smanjena sa 0,55 u 2021. godini na 0,35 u 2023. godini, što predstavlja ohrabrujući pomak. Ipak, percepcija diskriminacije prema Romima i Egipćanima i dalje ostaje visoka – prema podacima iz 2023. godine, 21,3% građana smatra da je diskriminacija prema ovoj zajednici i dalje veoma prisutna. Slični nalazi dolaze i iz istraživanja iz 2022. godine, u kojem je čak 32,1% ispitanika prepoznalo visok nivo diskriminacije nad RE zajednicom. Ovi podaci jasno ukazuju da iako postoji pozitivan trend u pogledu društvene distance, diskriminatorna praksa i dalje ostaje ukorijenjena u svakodnevicu, posebno u pristupu zapošljavanju, obrazovanju i zdravstvenim uslugama. Najveća etnička distanca zabilježena je u kategoriji prihvatanja pripadnika romske i egipćanske zajednice kao članova uže porodice. Ovaj podatak ukazuje na nisku spremnost na bliske porodične veze s pripadnicima/ama ovih zajednica. Značajan procenat građana/ki izrazio je rezervisanost prema ideji da imaju Rome/kinje i Egipćane/anke u komšiluku. Doza neprihvatanja je uočena i kada je u pitanju radno mjesto, a isto važi i za prijateljske odnose. Iako opšti trend ukazuje na smanjenje etničke distance i povećanje među-etničkog približavanja (u posljednjih pet godina sa 35.3% na 22.9%), rezultati pokazuju da je etnička distanca prema Romima/kinjama i Egipćanima/kama najizraženija u poređenju s drugim etničkim grupama u Crnoj Gori. Ovi

⁵ <https://adria.tv/vijesti/rezultati-istrazivanja-o-polozaju-pripadnika-re-populacija-u-crnoj-gori/?utm>

⁶ <https://www.cedem.me/>

nalazi naglašavaju potrebu za kontinuiranim naporima u cilju smanjenja etničke distance zarad unapređenja socijalne inkluzije romske i egipćanske zajednice u crnogorskom društvu.

Od izrazitog je značaja što je *Strategija* uvela termin **anticiganizam** i aktivnosti planirala shodno tome, te je na tom polju realizovan cijeli set aktivnosti (kampanje, memorijalni događaji, kulturna zbivanja) koji su značajno doprinijeli smanjenju etničke distance i uticaju anticiganizma na sistemske poteškoće, čime je akcenat stavljen kako na razumijevanje istorijskog anticiganizma, tako i na poimanje savremenog anticiganizma. Kao izrazito uspješne aktivnosti:

- Roma seminar, organizovan uz podršku Evropske komisije i Ministarstva ljudskih i manjinskih prava, gdje se razgovaralo o ključnim izazovima Roma, uključujući stanovanje, zapošljavanje, obrazovanje i diskriminaciju;
- Dikh he na Bister / Vidi i ne zaboravi – posjeta Auschwitz-u i Krakovu (obilježavanje 2. avgusta – Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Holokausta);
- posjeta srednjoškolaca/ki romske i neromske populacije memorijalnom centru Jasenovcu i Donja Gradina;
- Izložba o Holokaustu Roma "Rasna dijagnoza: Ciganin - genocid nad Sintima i Romima i duga borba za priznanje";
- Festival romske kulture, odnosno obilježavanje Svjetskog dana romskog jezika (5. novembar),
- Niz manifestacija povodom 8. aprila,
- emitovanje emisija *Savore* i *Romski glas* u okviru Javnog servisa.

Važno je istaći da je dio ovih aktivnosti realizovan uz saradnju sa civilnim sektorom, osobito romskim grassroot organizacijama. Veliku pažnju online javnosti ima platforma *Sikava romani čhib-učimo romski jezik*, koje je dosad realizovana na volonterskoj osnovi. Video materijal ima i do 400 hiljada pregleda. Stranica je organizacije Phiren Amenca-Koračajte sa nama, koji ujedno imaju i podcast emisije na portalu RomaNet sa mladima i uspješnim licima iz RE zajednice. Ova organizacija ujedno ima i emisije *Romengo avazi*, koje se emituju na RTNK-u dva puta mjesečno u toku 2024, a u 2025. jednom mjesečno.

Shodno odgovoru na zahtjev o slobodnom pristupu informacijama iz budžeta Fonda za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava u cilju očuvanja i promocije kulture Roma i Egipćana u Crnoj Gori u periodu 2021–2024:

- 2021. godina: Podržano je 13 projekata koji se odnose na romsku nacionalnu zajednicu, što čini 7% ukupne raspodjele sredstava, odnosno 93.000,00 €.
- 2022. godina: Podržano je 10 projekata za RE zajednicu, što iznosi 5% ukupne raspodjele, odnosno 48.973,00 €.
- 2023. godina: Podržano je 17 projekata, što čini 8% ukupnog iznosa, odnosno 108.975,00 €.
- 2024. godina: Podržano je 21 projekat, što čini 9,5% ukupne raspodjele sredstava, odnosno 136.500,00 €.

Ove brojke ukazuju na jasan trend povećanja broja projekata koji se odnose na RE zajednicu iz godine u godinu, kao i povećanje sredstava izdvojenih za tu svrhu.

Edukativne aktivnosti bile su značajan dio napora da se diskriminacija sistematski suzbije. Od početka realizacije Strategije organizovan je veliki broj edukativnih aktivnosti usmjerenih na sudstvo, tužilaštvo, javnu službu, lokalnu samoupravu, medijsku zajednicu, kao i pripadnike/ce RE zajednice. Već 2022. godine su počele prve tematske obuke za sudstvo i tužilaštvo, o govoru mržnje, zločinima iz mržnje i zabrani diskriminacije, a proširene su na službenike/ce MUP-a, javne uprave i obrazovnog sektora. Poseban doprinos dale su edukacije mladih iz RE zajednice (mladi ambasadori protiv anticiganizma), kao i ciljana edukacija žena iz RE zajednice. Ove obuke su realizovane od strane više aktera (ministarstvo, Centar za obuku sudstva i državnog tužilaštva, nevladinog sektora). U 2024. godini su realizovane i obuke za sudstvo i tužilaštvo i za službenike/ce Zavoda za školstvo i Zavoda za udžbenike na temu govora mržnje i anticiganizma. Edukacije su bile dosljedno i ciljno sprovedene i u velikoj mjeri su realizovale planske aktivnosti iz Strategije.

Posebno važan rezultat jeste završetak izrade akreditovanog programa „Borba protiv anticiganizma i svakog oblika diskriminacije prema Romima i Egipćanima“ od strane Centra za stručno osposobljavanje, što predstavlja značajan korak ka institucionalnom jačanju odgovora na diskriminaciju. Posjedovanje licence za ovaj program omogućava institucijama i organizacijama da ga sprovedu kao dio svojih edukativnih aktivnosti.

U domenu kampanja i javnih inicijativa, ističu se aktivnosti koje imaju i simboličku i edukativnu snagu. Obilježavanje 2. avgusta – Međunarodnog dana sjećanja na genocid nad Romima i Sintima – organizovao se 2021. i 2022. godine, dok je ovaj datum u 2023. obilježen odlaskom delegacije na *Dikh he na Bister*. U Podgorici je tokom oktobra 2023. organizovana prva izložba o Holokaustu Roma "Rasna dijagnoza: Ciganin - genocid nad Sintima i Romima i duga borba za priznanje", koja je privukla oko 1.500 posjetilaca. Ove aktivnosti doprinose javnoj vidljivosti istorijskih nepravdi i afirmaciji RE identiteta, ali i dalje ostaju ograničene u pogledu dosega i kontinuiteta. Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava je jedne godine budžetiralo odlazak delegacije na *Dikh he na Bister* i to je predviđeno za romsku populaciju. Nedostatak stalnog institucionalnog fonda za ovakve kampanje, kao i veliko oslanjanje na nevladin sektor da ove aktivnosti iznese ima ograničene rezultate u pogledu promjena narativa u javnosti.

Treći stub aktivnosti odnosi se na strateški okvir, izgradnju institucionalnih mehanizama i analitičku osnovu za buduće politike. Tokom perioda 2021-2025. izrađeni su: izvještaji o govoru mržnje i diskriminaciji, analiza i priručnik za medije o izvještavanju o Romima, formirano Koordinaciono tijelo za praćenje sprovođenja Deklaracije partnera Zapadnog Balkana o integraciji Roma/kinja, započeto formiranje radne grupe za izradu novu Strategiju (2026–2030), formirana radna grupa za izradu Nacionalnog programa za transformaciju neformalne zaposlenosti Roma i Egipćana, izrađen *Predlog nacionalnog programa za transformaciju neformalne zaposlenosti Roma/Romkinja i Egipćana/Egipćanki u Crnoj Gori za period 2024-2026. godine*. Ovakve aktivnosti stvaraju uslove za sistematizaciju

podataka i sistemsko unapređenje i planiranje, ali su znatno kasnije stupile na snagu, a njihov strukturalni izostanak prožima sve oblasti.

Na osnovu zahtjeva o slobodnom pristupu informacijama, institucija Zaštitnika ljudskih i manjinskih prava Crne Gore od 2021. do 2024. godine zabilježen je značajan porast broja predmeta u kojima su potencijalne žrtve bile osobe iz romske i egipćanske zajednice. U 2021. godini vođena su tri (3) predmeta, svi u oblasti rada i zapošljavanja, dok je već u 2022. godini taj broj porastao na 22 predmeta, uključujući govore mržnje (4), javni diskurs/medije (4), imovinsko-pravne odnose (2), rad i zapošljavanje (2), zdravstvenu zaštitu (2), pristup dobrima i uslugama (5), postupanje policije (1), i građanski status (2). U 2023. godini, zabilježeno je sedam (7) predmeta – najviše u oblasti pristupa dobrima i uslugama (4), gdje su u dva slučaja utvrđene povrede prava. Zabilježeni su i predmeti u oblasti zdravstvene zaštite, policijskog postupanja i govora mržnje. Tokom 2024. godine, Zaštitnik je postupao u osam (8) predmeta. Posebno se ističe da je u oblasti pristupa dobrima i uslugama bilo tri predmeta, u dva su postupci bili obustavljeni zbog nedostatka dokaza, dok je u jednom utvrđena povreda. Zabilježeni su i predmeti u oblasti govora mržnje (2), zdravstvene zaštite (1), i rada i zapošljavanja (1). Prema podacima Sudskog savjeta, u 2021. godini bilo je 17 predmeta u vezi sa diskriminacijom, od čega je sedam (7) završeno, a dva (2) imala su pravosnažne presude. U 2022. godini vođeno je 23 predmeta (10 preneseno iz prethodne godine), devet (9) ih je završeno, a pet (5) imalo pravosnažne presude. U 2023. godini vođeno je 37 predmeta, od čega je sedam (7) završeno, ali nijedan s pravosnažnom presudom do datuma izvještavanja. Iako organi nisu mogli dostaviti podatke o tačnoj osnovi diskriminacije zbog načina na koji sistem registruje ove predmete (kao „Naknada štete“), poznato je da se dio odnosi na RE zajednicu. Zaštitnik ljudskih prava ističe da, iako se bilježi napredak u pogledu formalnih aktivnosti, borba protiv anticiganizma u medijima i javnom diskursu i dalje nailazi na izazove. Romska zajednica se često prikazuje kroz stereotipe, najčešće u negativnom kontekstu hronika i crne hronike. Pozitivne priče o Romima i Egipćanima su rijetke, a etiketiranje po osnovu etničke pripadnosti i dalje je prisutno, što doprinosi marginalizaciji.

U okviru kampanje *Blokiraj mržnju. Podijeli ljubav!*, koju su realizovali Savjet Evrope i Evropska unija, uz podršku Zaštitnika i lokalnih aktera, mladi iz RE zajednice (ambasadori/ke, studenti/kinje, učenici/e) aktivno su učestvovali u promovisanju poruka nulte tolerancije na govor mržnje. Istovremeno, Zaštitnik je istakao značaj institucionalnog odgovora na govor mržnje i važnost praćenja i procesuiranja prijava koje se odnose na govor mržnje prema RE populaciji, što se nalazi u nastavku u dijelu preporuka.

Može se konstatovati da je najveća učinak ostvaren upravo na polju borbe protiv diskriminacije i anticiganizma, ali uprkos tome određeni izazovi i dalje značajno ograničavaju efekte na svakodnevni život Roma/kinja i Egipćana/ki:

- Ograničen uticaj na institucionalnu diskriminaciju i pristup pravima, posebno u pogledu konkretne zaštite i odgovora na prijave diskriminacije.
- Nedostatak sistematizovanih i disegregiranih podataka, što onemogućava precizno praćenje učinka i planiranje ciljanih intervencija.

- Neujednačenost pristupa na lokalnom i nacionalnom nivou – dok su neke opštine pokazale proaktivan pristup, druge ostaju pasivne.
- Izostanak institucionalnog odgovora u sistemu prijavljivanja i zaštite – Strategija je planirala jačanje ovih mehanizama, ali je akcenat uglavnom ostao na promociji i edukaciji.
- Kampanje su često ad hoc prirode, zavise od spoljnog finansiranja i bez systemske evaluacije efekata.
- Iako je smanjena etnička distanca, ona i dalje ostaje najviša upravo prema RE zajednici, naročito u segmentima porodične i društvene bliskosti (npr. sklapanje brakova).

Kako bi se u potpunosti odgovorilo na indikatore učinka iz *Strategije*, neophodno je:

- Razviti mehanizme za kontinuirano praćenje diskriminatornih obrazaca – uključujući prikupljanje i analizu disegregiranih podataka, kao i redovne izvještaje o diskriminaciji, govoru mržnje i institucionalnim praksama.
- Utvrditi Prijedlog zakona o zaštiti jednakosti i zabrani diskriminacije;
- Institucionalizovati edukacije i kampanje – kroz uključivanje u redovne planove rada institucija (javna uprava, obrazovni sistem, policija, sudstvo), uz jasno praćenje učinka.
- Budžetirati program Dikh he na Bister i uključiti i romsku i neromsku populaciju mladih kao učesnike/ce.
- Sistematizovati pokazatelje učinka i evaluaciju – definisati mjerljive indikatore za sve intervencije (npr. promjena stavova, broj procesuiranih slučajeva diskriminacije).
- Ojačati mehanizme pravne zaštite i prijavljivanja diskriminacije, uključujući besplatnu pravnu pomoć, prisustvo medijatora i jačanje kapaciteta Ombudsmana i tužilaštva.
- Afirmisati pozitivne primjere iz RE zajednice kroz institucionalno podržane kampanje koje razbijaju predrasude i promovišu uspješne modele integracije.
- Aktivno uključiti pripadnike RE zajednice u sve faze – od dizajna, preko realizacije, do evaluacije javnih politika i programa koji ih se direktno tiču.

SIROMAŠTVO

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 u operativnom cilju 2 - Smanjiti nivo siromaštva, socijalne ekskluzije i postojećeg socio-ekonomskog jaza između romske i egipćanske populacije i većinskog stanovništva definisana su dva indikatora učinka:

- Smaniti materijalnu deprivaciju romske i egipćanske populacije kao i razliku u izloženosti siromaštvu u odnosu na generalnu populaciju
- Multidimenzionalno (siromaštvo djece) - smanjiti preklapanja tri najčešće deprivacije za djecu 0-2, 0-5, 5-17 godina

Siromaštvo RE populacije ima strukturalni karakter, povezan sa kombinacijom pravnih, obrazovnih i institucionalnih barijera. Izrazit uspjeh učinjen je donošenjem *Predloga nacionalnog programa za transformaciju neformalne zaposlenosti Roma/Romkinja i Egipćana/Egipćanki u Crnoj Gori za period 2024-2026. godine*. Prema podacima sadržanim u *Nacionalnom programu za transformaciju neformalne zaposlenosti Roma i Egipćana za period 2024–2026. godine*, većina pripadnika ove zajednice i dalje živi u uslovima **ekstremnog siromaštva**. Loši stambeni i higijensko-zdravstveni uslovi, nedostatak ličnih dokumenata i otežan pristup osnovnim uslugama, kao što su zdravstvena i socijalna zaštita, dodatno pogoršavaju njihovu svakodnevnicu. Poseban problem predstavlja činjenica da značajan broj njih nije uključen u sistem formalnog obrazovanja, što dugoročno umanjuje njihove šanse za zapošljavanje i izlazak iz kruga siromaštva. Struktura zaposlenosti RE zajednice ukazuje na izraženu **isključenost iz formalnog tržišta rada**. Prema dostupnim podacima, čak 61% pripadnika RE populacije je uključeno u neformalni rad, najčešće kroz aktivnosti poput sakupljanja sekundarnih sirovina, ulične trgovine ili privremenih fizičkih poslova. Većina tih poslova se obavlja bez bilo kakve zaštite na radu ili pristupa pravima iz radnog odnosa. *Nacionalni program* predviđa da se ova stopa smanji na 50% do kraja 2026. godine, ali su izazovi brojni. Iako je uočljiv pozitivan trend – smanjenje ukupne nezaposlenosti Roma sa 84,4% u 2016. godini na 64,1% u 2023. – važno je naglasiti da je ta brojka i dalje alarmantno visoka u odnosu na ukupnu stopu nezaposlenosti u zemlji.

Nezaposlenost žena iz RE zajednice je takođe visoka – čak 55% nezaposlenih lica iz ove populacije na evidenciji Zavoda za zapošljavanje čine žene. Još alarmantnije je da je stopa radne neaktivnosti Romkinja i Egipćanki 59,6%, što je značajno više od prosjeka za ukupnu

žensku populaciju u Crnoj Gori, koja iznosi 50,2%. Ovi podaci ukazuju na duboko ukorijenjene rodne i društvene barijere koje dodatno ograničavaju ekonomsko osnaživanje žena iz RE zajednice.

Jedan od osnovnih uzroka ovakvog stanja jeste obrazovna isključenost. Preko 90% lica iz RE zajednice registrovanih kod Zavoda za zapošljavanje nema formalnu stručnu spremu niti zanimanje, što ih dodatno isključuje iz konkurencije na tržištu rada. Mnoge porodice, pritisnute siromaštvom, uključuju djecu u neformalne radne aktivnosti, najčešće u sakupljanje sirovina, što dodatno pogoršava njihovu školsku uključenost i umanjuje šanse za izlazak iz siromaštva u budućnosti. Iako postoje programi podrške i politike usmjerene ka zapošljavanju RE populacije, njihova dostupnost je ograničena, a informisanost zajednice o tim mogućnostima veoma niska. Takođe, nepostojanje izbornog materijala na romskom jeziku i manjak edukativnih programa o pravima dodatno marginalizuju ovu zajednicu i u političkom smislu, što se indirektno odražava i na njihove ekonomske šanse.

Ipak, posljednjih godina sprovedene su brojne aktivnosti koje su doprinijele poboljšanju njihovog materijalnog statusa i socijalne integracije. Materijalna deprivacija predstavlja iskustvo suočavanja s ekonomskim poteškoćama i naporima, koje se definiše kao prinudna nemogućnost (prije nego nedostatak volje) da se plate neočekivani troškovi, priušti sedmodnevni godišnji odmor van kuće, obrok koji uključuje meso, piletinu ili ribu svaki drugi dan, adekvatno grijanje stambenog prostora, trajna potrošačka roba poput mašine za pranje veša, televizora u boji, telefona ili automobila, da se suoči s kašnjenjem u pogledu plaćanja (hipoteke ili stanarine, računa za komunalne usluge, rata za zakup uz mogućnost otkupa ili drugih rata za otplatu kredita). Stopa materijalne deprivacije odražava procenat osoba koje žive u domaćinstvima koja ne mogu da priušte barem tri od devet gore navedenih stavki.

Prema istraživanju koje je realizovao CEDEM 2023. godine pod nazivom *Socio-ekonomski položaj u Crnoj Gori*, došlo je do značajnog poboljšanja prihoda RE populacije. **Medijalna vrijednost prihoda RE domaćinstava porasla je sa 150-200 eura u 2018. godini na 400-500 eura u 2023. godini.** Drugi indikator koji je korišćen u ovom istraživanju kao mjera materijalnog statusa jeste kompozitni index koji je formiran na osnovu opremljenosti domaćinstva, tačnije utvrđivano je da li domaćinstvo posjeduje kupatilo, struju, vodu, frižider, zamrzivač, TV, šporet, mašinu za pranje veša, kablovsku TV, kompjuter i fiksni telefon. **Kompozitni indeks materijalnog statusa porastao je sa 0.62% u 2018. na 0.71% u 2023. godini,** što ukazuje na povećanje standarda života romske i egipćanske zajednice.

Od aktivnosti koje se tiču suzbijanja siromaštva kod opšte populacije, a time i romske i egipćanske, a koje su sprovedene tokom posljednje godine, izdvaja se proširenje prava na dječji dodatak za svu djecu do 18 godina. Postoje indicije da je proširenje prava na dječji dodatak uticalo na smanjenje stope rizika od siromaštva među ovom grupom stanovništva, što treba da bude potkrijepljeno relevantnim analizama i na čemu se radi.

U cilju osiguravanja pune socijalne i ekonomske uključenosti RE zajednice, na inicijativu Ministarstva ljudskih i manjinskih prava usvojen je *Nacionalni program za*

transformaciju neformalne zaposlenosti Roma i Egipćana. Ovaj program ima za cilj omogućiti romskoj i egipćanskoj populaciji pristup formalnom tržištu rada, kroz poslove koji zadovoljavaju međunarodne standarde dostojanstvenog rada i osiguravaju prava na pravične i povoljne uslove rada, u skladu sa Ustavom Crne Gore. Program će obuhvatiti ne samo tradicionalna zanimanja poput sakupljača sekundarnih sirovina, već i druge sektore poput uličnih trgovaca, muzičara, radnika u uslugama čišćenja i pomoćnog kućnog osoblja, koji su trenutno prepoznati u nacionalnim strateškim dokumentima. Aktivnosti u prethodnom periodu uključivali su **distribuciju pomoći porodicama u stanju socijalne potrebe, pružanje osnovnih životnih namirnica, jednokratnih novčanih pomoći, kao i nabavku medicinskih uređaja poput inhalatora za djecu iz RE zajednice.** Saradnja sa organizacijama poput Crvenog Krsta Crne Gore i Međunarodne organizacije Help omogućila je distribuciju paketa sa hranom, odjećom i higijenskim sredstvima, čime se direktno doprinosi poboljšanju životnih uslova ove populacije. Takođe, realizovani su brojni obrazovni programi i pravna pomoć za više od 120 djece i odraslih iz romske zajednice, čime se povećava njihova socijalna uključenost i pristup osnovnim pravima.

Prema podacima dobijenim na osnovu zahtjeva o slobodnom pristupu informacijama, Crveni krst Crne Gore je nastavio da pruža pomoć naugroženijim porodicama, ali uz konstataciju da to čine uz smanjenu donatorsku pomoć. Na području naselja Vrela Ribnička, gdje je smješteno 352 porodice, odnosno 1.845 osoba romske i egipćanske pripadnosti sa statusom stranca u Crnoj Gori, poseban fokus stavljen je na one koji zbog nedostatka lične dokumentacije ne ostvaruju pravo na socijalnu zaštitu. Tokom godine, 48 porodica je dobilo pakete sa hranom i higijenom, dok je 240 porodica redovno dobijalo polovnu garderobu. Djeci školskog uzrasta je obezbijeđen školski pribor za 240 učenika i đačke torbe za njih 100, čime je data važna podrška obrazovanju u uslovima siromaštva. Aktivnosti su uključivale i savjetodavnu podršku osobama iz zajednice koje razvijaju sopstvene biznise, čime se doprinosi ekonomskom osnaživanju.

Jedan od prepoznatih problema u procjeni nivoa siromaštva romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori je **nedostatak tačnih podataka o siromaštvu** s kojim se ova zajednica suočava. Stoga, u narednom periodu implementacije javnih politika, važno je posvetiti posebnu pažnju izradi analize koja će obuhvatiti jasnu procjenu nivoa siromaštva ove zajednice u odnosu na većinsko stanovništvo, kao i ocjenu linije siromaštva i stepena deprivacije u svim oblastima s kojima se susreću.

Na osnovu sprovedenih aktivnosti, može se konstatovati da je došlo do smanjenja materijalne deprivacije romske i egipćanske populacije, kao i smanjenja razlika u izloženosti siromaštvu u odnosu na generalnu populaciju, ali izazovi poput ograničenog pristupa kvalitetnom obrazovanju i visokom stopom osipanja iz škole, velika nezaposlenost i diskriminacija, i dalje usporavaju značajniji krupniji napredak i izlazak iz siromaštva. Takođe, nedovoljna zdravstvena zaštita i otežan pristup socijalnim službama kao i problem legalizacije stanovanja i pristupa osnovnoj infrastrukturi utiču na siromaštvo romske i egipćanske populacije.

Kako bi se stanje dodatno poboljšalo, neophodno je:

- Unaprijediti obrazovne programe i podsticati upis RE djece u predškolske i srednje obrazovne ustanove.
- Kreirati programe zapošljavanja koji uključuju stručne obuke, afirmativne mjere i podsticaje za poslodavce.
- Razviti programe koji uključuju romsku i egipćansku populaciju u tržište rada, kroz subvencionisane poslove, podršku malim preduzetnicima, te obezbjeđivanje radnih mjesta u javnim službama.
- Podsticanje samozapošljavanja kroz povoljne kredite, subvencije i pristup tržištu, kao i osiguranje tehničke podrške.
- Osigurati dostupnost zdravstvene zaštite kroz uvođenje mobilnih medicinskih timova i poboljšanje usluga u zajednici.
- Legalizovati neformalna naselja i osigurati pristup stanovima ili subvencionisati izgradnju kuća i stanova za ovu populaciju.
- Povećati iznose socijalnih naknada koje moraju biti dovoljno visoke da omoguće dostojanstven život.
- Jačati ulogu RE medijatora u obrazovanju, zdravstvu i zapošljavanju.

POLITIČKA PARTICIPACIJA ROMA/KINJA I EGIPĆANA/KI

Politička participacija Roma/kinja i Egipćana/ki u Crnoj Gori predstavlja jedan od ključnih aspekata njihove pune društvene inkluzije. Iako zakonodavni okvir formalno garantuje pravo na političku zastupljenost manjinskim narodima i zajednicama, u praksi RE zajednica i dalje nailazi na ozbiljne prepreke u ostvarivanju stvarnog učešća u političkom i javnom životu. Ovo ne samo da ograničava njihovu reprezentaciju, već i direktno utiče na kreiranje i sprovođenje politika koje se tiču njihovih prava i položaja u društvu.

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2021–2025, u okviru Strateškog cilja III – unapređenje inkluzije i participacije RE zajednice u političkom i javnom životu – definisani su indikatori:

- Povećati učešće Roma i Egipćana u političkom životu na lokalnom i nacionalnom nivou
- Unaprijediti i osigurati učešće predstavnika Romskog savjeta i romskih i egipćanskih NVO u kreiranju javnih politika

Jedan od najvećih izazova ostaje izborni zakon koji diskriminiše RE zajednicu u pogledu pristupa Skupštini. Naime, Zakon o izboru odbornika i poslanika propisuje da manjinske liste moraju osvojiti najmanje 0,7% glasova kako bi ušle u parlament, dok je za hrvatsku manjinu prag snižen na 0,35%. Ovakva pravna nejednakost, na koju su više puta ukazivale međunarodne organizacije, civilni sektor i sami predstavnici/e romske zajednice, do danas nije ispravljena. Romski savjet je u februaru 2024. godine podnio novu inicijativu za smanjenje izbornog praga, ali bez konkretnog odgovora institucija.

Prema podacima iz *Strategije*, 76% pripadnika RE zajednice navodi da ne razumije najvažnija politička dešavanja, dok ih dvije trećine ne prati politička zbivanja uopšte ili ih prati djelimično. Tokom 2021. i 2022. godine organizovane su edukacije za pripadnike romske i egipćanske zajednice o značaju političkog učešća i uloge u formiranju javnih politika. Tokom 2023. održana je jedna dvodnevna obuka koju je pohađalo 20 predstavnika RE zajednice.

Napredak na polju političke participacije se prvenstveno ogleda u izboru predstavnika Demokratske partije Roma za odbornika u Skupštini Glavnog grada Podgorice, što se dešava po prvi put. Takođe, u aprilu 2023. i 2024. godine održana su dva zasijedanja Romskog parlamenta u organizaciji Odbora za ljudska prava i slobode, u saradnji sa Ministarstvom ljudskih i manjinskih prava i Zaštitnikom ljudskih prava i sloboda Crne Gore, pod pokroviteljstvom predsjednika Skupštine Crne Gore. Iako ova zasijedanja imaju značajnu simboličku vrijednost, njihova dalja institucionalizacija i uključivanje RE predstavnika/ca u zakonodavne procese ostaju upitni i nadasve ograničeni. Dodatno, Romski savjet je bojkotovao ovo zasijedanje, što ukazuje na dublje izazove u izgradnji zajedničkog političkog fronta unutar same RE zajednice. Valja napomenuti i da Demokratska partija Roma, osnovana krajem 2019. godine, pokušava da postane politički glas ove zajednice, ali još uvijek nije učestvovala na parlamentarnim izborima.

U okviru programa ROMACTED, formirane su lokalne akcione grupe u osam opština, koje uključuju oko 80 predstavnika RE zajednice. Ovaj mehanizam predstavlja važan korak ka jačanju lokalne participacije i uključivanju Roma i Egipćana u procese donošenja odluka na nivou zajednice. Međutim, iako je ovaj model pokazao dobar potencijal, njegova primjena i efekti ostaju ograničeni na nekoliko opština. I dalje postoji izražen disparitet u pristupu lokalnih samouprava kada je u pitanju inkluzija RE zajednice – dok neke opštine razvijaju partnerski odnos sa RE predstavnicima, druge i dalje pokazuju pasivnost ili potpuni izostanak angažmana.

U izvještajima o sprovođenju Strategije za 2022. i 2023. godinu zabilježene su aktivnosti usmjerene na edukaciju RE zajednice o biračkim pravima i političkom učešću, kao i veće uključivanje RE NVO sektora u kreiranje lokalnih politika. Međutim, ti naponi još uvijek nisu dovoljno obuhvatni. Nepostojanje izbornog materijala na romskom jeziku, niska politička pismenost i duboko ukorijenjena socio-ekonomska isključenost dodatno obeshrabruju politički angažman Roma i Egipćana. Uprkos apelima međunarodne zajednice, civilnog društva i samih pripadnika RE zajednice, politička volja za sprovođenje suštinskih reformi ostaje ograničena. Komitet Ujedinjenih nacija za eliminaciju rasne diskriminacije, kao i institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, više puta su upozoravali da Crna Gora ne obezbjeđuje autentičnu zastupljenost svih manjinskih zajednica, sa posebnim naglaskom na Rome i Egipćane. U svom izvještaju za 2023. godinu, Ombudsman konstatuje da je participacija u vlasti najznačajniji faktor u percepciji diskriminacije, što posebno važi za RE zajednicu.

Preporuke za unapređenje političke participacije Roma i Egipćana u Crnoj Gori

- Hitno usvojiti izmjene i dopune Zakona o izboru odbornika i poslanika koje bi omogućile smanjenje izbornog cenzusa za manjinske liste Roma i Egipćana na minimum 0,35%, čime bi se otvorio prostor za realnu političku reprezentaciju na nacionalnom nivou.
- Formalizovati Romski parlament kao stalno savjetodavno tijelo Skupštine Crne Gore, sa jasno definisanim mehanizmima konsultacija i učešća u donošenju politika koje se tiču RE zajednice.

- Uspostavljene lokalne akcione grupe kroz ROMACTED program treba institucionalizovati kao trajne savjetodavne mehanizme pri lokalnim samoupravama i proširiti ih na sve opštine u kojima žive pripadnici RE zajednice.
- Razviti i institucionalizovati programe političke edukacije za članove RE zajednice, naročito mlade i žene, kroz radionice, obuke i mentorstvo, s ciljem jačanja njihovih kapaciteta za učešće u političkom životu.
- Osigurati dostupnost izbornog materijala na romskom jeziku i pokrenuti javne informativne kampanje na jezicima RE zajednice o izbornim procesima i biračkim pravima.
- Podstaci lokalne samouprave da u procese izrade i sprovođenja lokalnih akcionih planova sistemski uključuju predstavnike RE zajednice, kao i da osiguraju njihovo prisustvo u radnim tijelima i savjetima.
- Povećati finansijsku i institucionalnu podršku romskim i egipćanskim organizacijama civilnog društva kako bi mogle aktivno doprinositi izgradnji politika, mobilizaciji zajednice i zagovaranju prava.
- Obezbijediti veću prisutnost RE zajednice u javnom prostoru kroz institucionalno podržane emisije, debate i predstavljanja kandidata iz RE zajednice u toku izbornih kampanja.
- Uspostaviti mehanizme praćenja realizacije mjera iz Strategije i Akcionih planova u domenu političke participacije, uz uključivanje samih pripadnika RE zajednice u evaluacione procese.

STANOVANJE

U oblasti stanovanja, *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori za period 2021–2025* definiše Operativni cilj 4: Obezbijediti stalno, pristojno, pristupačno i desegregirano stanovanje za pripadnike romske i egipćanske zajednice. U vezi s tim, predviđena su dva ključna indikatora učinka:

- Smanjiti procenat stambene segregacije romske i egipćanske zajednice u odnosu na većinsku populaciju.
- Smanjiti nivo prenatrpanosti stambenih objekata u kojima žive pripadnici RE zajednice.

Kako bi se ovi ciljevi realizovali, u prethodnom periodu sprovedeno je više konkretnih aktivnosti. Na početku sprovođenja *Strategije* organizovane su kampanje o legalizaciji objekata u pet opština, izvršeno je mapiranje neformalnih naselja, kao i analiza postojećeg stambenog fonda i infrastrukture u naseljima naseljenim RE populacijom. U Podgorici su održane obuke korisnika socijalnih stanova o njihovom korišćenju i održavanju, dok je promocija suživota bila u fokusu jedne kampanje sprovedene na nacionalnom nivou.

Prema podacima popisa RE populacije u Crnoj Gori, oko 30,7% Roma i Egipćana živi u neuslovnim stambenim jedinicama, dok 21,55% boravi u objektima od dasaka i kartona. Specifično, u naselju Riversajd u Beranama, gdje živi 47 RE domaćinstava, stanovnici se suočavaju s ekstremnim siromaštvom i neadekvatnim stambenim uslovima. Istraživanja za teritoriju Podgorice pokazuju da 9% nema tekuću vodu u domu, a 10% nema pristup internetu.⁷

U 2024. godini, zabilježeni su značajni koraci naprijed. Posebno se izdvaja projekat preseljenja romskog naselja „Riverside“ u Beranama, u okviru kojeg je planirana izgradnja stambenih jedinica za 50 porodica. Vlada Crne Gore je za ovaj projekat obezbijedila sredstva, a komisija formirana na lokalnom nivou odabrala je 18 porodica za pravnu podršku u procesu legalizacije objekata. Takođe, nastavljeno je angažovanje pomoćnika za korisnike/ce

⁷ <https://adria.tv/vijesti/rezultati-istrazivanja-o-polozaju-pripadnika-re-populacija-u-crnoj-gori/?utm>

socijalnih stanova, model koji se prvi put uveo tokom 2022. godine. I pored ovih pomaka, jasno je da postoji neujednačenost među opštinama kada je riječ o proaktivnosti u sprovođenju stambenih mjera. Dok pojedine sredine, poput Berana i Podgorice, ulažu napore u poboljšanje stambenih uslova, druge opštine pokazuju nizak nivo angažmana i koordinacije. Proces legalizacije je i dalje spor, a mnogi objekti u kojima živi RE populacija nemaju adekvatnu infrastrukturu niti priključke za osnovne komunalne usluge. Kao dodatni izazov može se posmatrati i činjenica da organizacije poput HELP-a, koje su prethodnih godina bile ključne u realizaciji projekata socijalnog stanovanja, u posljednjim izvještajima nijesu evidentirane kao aktivni partneri, čime je značajno smanjena projektna podrška u ovoj oblasti.

Preporuke za oblast stanovanja su sljedeće:

- Ubrzati proces desegregacije i prostorne integracije RE populacije kroz razvoj mješovitih stambenih zona, umjesto velikih, izolovanih naselja koja dodatno produbljuju društvenu isključenost.
- Obezbijediti održivo i pristupačno stanovanje kroz jačanje javnih fondova za socijalno stanovanje, uz posebne kvote namijenjene za RE zajednicu, uz monitoring uslova u kojima korisnici žive.
- Redovno ažurirati baze podataka o stambenom fondu, infrastrukturi i potrebama RE zajednica, kako bi se stvorila osnova za planiranje ciljanih mjera na lokalnom i nacionalnom nivou.
- Realizovati edukacije za korisnike socijalnog stanovanja o pravu i obavezama stanara, upravljanju zajedničkim prostorima i očuvanju infrastrukture, uz posredovanje RE medijatora.
- Uspostaviti mehanizme za legalizaciju bespravnih objekata u kojima žive pripadnici RE zajednice, uz pravnu pomoć i proceduralnu podršku na lokalnom nivou.
- Povećati ulaganja u osnovnu infrastrukturu u RE naseljima (voda, kanalizacija, struja, pristupni putevi), uključujući i adaptaciju postojećih objekata u skladu s građevinskim i sanitarnim standardima.
- Podsticati javno–privatna partnerstva i projekte međunarodne pomoći (kao što je kroz HELP, UNHCR, EU fondove) za izgradnju i adaptaciju stambenih jedinica za RE populaciju.
- Osigurati plansku i transparentnu raspodjelu socijalnih stanova uz učešće predstavnika RE zajednice i civilnog društva u evaluacionim komisijama, kako bi se spriječila diskriminacija i korupcija.
- Jačati koordinaciju između lokalnih samouprava, ministarstava i međunarodnih partnera, kroz stalna tijela ili radne grupe za stanovanje i urbani razvoj RE zajednica.
- Pratiti indikatore prenaseljenosti i segregacije kroz godišnje izvještaje i koristiti ih kao osnov za revidiranje politika, uz uključivanje RE zajednice u evaluaciju.

OBRAZOVANJE

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 u operativnom cilju 5 - Unaprijediti dostupnost, efektivnost i kvalitet obrazovanja za sve pripadnike romske i egipćanske zajednice definisana su četiri indikatora učinka:

- Povećati procenat romske i egipćanske djece koja pohađaju program obrazovanja u ranom djetinjstvu
- Povećati procenat pripadnika romske i egipćanske zajednice koji su završili osnovnu školu
- Povećati procenat pripadnika romske i egipćanske zajednice koji su završili srednju školu
- Povećati broj pripadnika romske i egipćanske zajednice koji upisuju visokoškolske ustanove na godišnjem nivou.

Obrazovanje RE populacije u Crnoj Gori ima najveće izazove u poređenju sa drugim etničkim zajednicama u Crnoj Gori, kako u pogledu broja djece i mladih iz RE zajednice uključenih u obrazovni sistem, tako i onih koji ga uspješno završavaju, kao i potrebi za programima usavršavanja i obrazovanja odraslih. U periodu od 2021. do 2024. godine, na koji se odnosi ovaj monitoring izvještaj o realizaciji *Strategije*, evidentne su oscilacije u broju upisanih učenika/ca na različitim nivoima obrazovanja, kao i u stopi završetka školovanja.

Prema raspoloživim podacima evidentan je pad procenta ispitanika/ca bez škole u 2023. godini u odnosu na 2018. godinu sa 37,9 u 2016. godini na 20 odsto u 2023. godini.⁸

Napredak je evidentan kada je riječ o predškolskom obrazovanju. U odnosu na 2021. godinu i početak realizacije ovog strateškog dokumenta, broj djece RE populacije u predškolskim je porastao. U školskoj 2021/22 godini, prema podacima sa platforme školska statistika (<https://skolskastatistika.edu.me/>), bilo je upisano 181 dijete dok je taj broj u 2024/25 godini 291 dijete.

Kada su u pitanju učenici/ce iz romske i egipćanske zajednice u osnovnim školama, prema podacima sa iste platforme, broj učenika RE populacije u osnovnim školama je **smanjen** sa 1880 učenika/ca u školskoj 2021/22 godini na 1746 u školskoj 2024/25 godini.

⁸ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

Smanjen broja upisanih učenika/ca bilježi se i u srednjim školama za što upućuje na potrebu dodatne podrške u prelazu iz osnovnog u srednje obrazovanje. Tako imamo da je u školskoj 2021/22 godini u srednje škole bilo upisano 210 učenika/ca dok je u aktuелnoj 2024/25 godini upisano 177 učenika/ca.

U akademskoj 2024/25 godini na crnogorskim fakultetima studira 15 studenata RE populacije, četvero više nego 2021.godine godine, što predstavlja **pozitivan pomak u visokom obrazovanju**. Na Univerzitetu Crne Gore na studijskoj 2021/22. godini, bilo je upisano ukupno sedam studenata a 2024/25 šest studenata. To predstavlja izvjestan negativan trend ali ipak ne drastičan u odnosu na prethodni period.

Povećana je uključenost **djevojčica**. Broj upisanih djevojčica gotovo je izjednačen sa brojem dječaka, što ukazuje na poboljšanu rodnu ravnopravnost u pristupu obrazovanju.

Stopa završavanja razreda u osnovnim školama je povećana dok se kod učenika/ca srednjih škola bilježi pad stope završetka škole u odnosu na broj upisanih na početku školske godine.

Izveštaji Zavoda za školstvo govore da je evidentno da učenici/učenice Romi/Romkinje i Egipćani/Egipćanke, češće izostaju s nastave od većine ostalih učenika/ca. U prvom ciklusu izostajanje s nastave postoji, ali ne u tolikoj mjeri, a znatno manje u poređenju s III ciklusom, kada u izvještajima, nastavnici/nastavnice izostanke ne bilježe časovima već danima, što rezultira nemogućnošću nastavnika/ca da ih ocijene. Jedan od učestalih razloga velikog broja izostanaka je odlazak u inostranstvo.

Ključne aktivnosti koje su realizovane tokom perioda od 2021. do 2024. godine imale su značajan uticaj na rezultate u oblasti obrazovanja Roma, a obuhvatale su promotivne inicijative, podršku u formi besplatnih udžbenika i prevoza, kao i različite oblike direktne pomoći učenicima i studentima iz romske i egipćanske zajednice. Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija, u saradnji sa drugim relevantnim institucijama i NVO sektorom, sprovelo je kampanju promocije upisa, koja je uspješno obuhvatila romsku i egipćansku djecu, informišući roditelje o mogućnostima upisa u predškolske ustanove, osnovne i srednje škole u četiri crnogorske opštine: Podgorici, Nikšiću, Beranama i Tivtu. Kampanja je sprovedena na crnogorskom, romskom i albanskom jeziku, a uključivala je predstavnike institucija i organizacija koji su aktivno radili na podizanju svijesti o obrazovnim mogućnostima. Značajnu podršku obrazovanju Roma predstavlja i obezbjeđivanje besplatnih udžbenika za sve osnovce, uključujući i učenike iz romske i egipćanske zajednice. Osim toga, država je omogućila besplatan prevoz za 600 učenika, što je značajno doprinosilo njihovoj redovnoj prisutnosti u školama. Jedan od ključnih faktora u smanjenju stope napuštanja školovanja bilo je zapošljavanje 26 medijatora u osnovnim školama širom Crne Gore, u opštinama kao što su Podgorica, Nikšić, Bar, Berane, Ulcinj, Herceg Novi i Tivat. Ovaj servis podrške pokazao se kao izuzetno uspješan u održavanju kontinuiteta obrazovanja. Odsjek za kontinuirani profesionalni razvoj u sklopu Zavoda za školstvo je u okviru svojih redovnih aktivnosti organizovao i realizovao programe stručnog usavršavanja nastavnika/ca iz Kataloga

programa stručnog usavršavanja nastavnika/ca 2022-25. realizuje i obuke kojima se jačaju kompetencije nastavnika/ca za podršku učenicima/ama RE populacije.

Takođe, stipendije za srednjoškolce i studente, kao i obezbjeđen smještaj u studentskim domovima, značajno je olakšalo pristup obrazovanju za mnoge pripadnike romske i egipćanske zajednice. Program opismenjavanja i osnovnog obrazovanja odraslih, usmjeren prema članovima romske i egipćanske populacije, dodatno je doprinio obezbjeđivanju obrazovnih šansi. Lokalni omladinski klub u Podgorici, otvoren za mlade iz romske i egipćanske zajednice, igra ključnu ulogu u motivaciji i podršci mladima da se uključe i ostanu u obrazovnom procesu. Ovaj klub nudi različite aktivnosti koje pomažu mladima da se snađu u obrazovnim izazovima, pružajući im potrebnu podršku.

Značajno je pokretanje program obrazovanja za sticanje ključnih vještina, uključujući romologiju, s ciljem razvijanja i očuvanja svijesti o identitetu, jeziku, književnosti i kulturi Roma i Egipćana. Dva modula - „Identitet Roma i dileme identiteta“ i „Kultura Roma“ u koji je bilo uključeno 28 učesnika, što je doprinelo većoj vidljivosti i očuvanju kulturnog naslijeđa romske i egipćanske zajednice. Sve ove aktivnosti su doprinosile ne samo poboljšanju obrazovnih rezultata, već i jačanju socijalne uključenosti i ravnopravnosti za pripadnike romske i egipćanske zajednice, omogućavajući im bolje šanse za kvalitetno obrazovanje i dugoročni društveni napredak.

Na kraju, može se zaključiti da je indikator učinka vezan za predškolsko obrazovanje je ostvaren, dok su indikatori vezani za osnovno i srednje obrazovanje pokazali negativne trendove. Visoko obrazovanje bilježi napredak, ali ne u svim segmentima.

Podaci o stanju i položaju romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori trenutno pate od nedostatka sistematičnosti, neujednačenosti između različitih institucija što predstavlja značajan izazov za izradu efikasnih politika i razvojnih strategija. Potrebno je uspostavljati centralizovanih i redovno ažuriranih baza podataka koje će obuhvatiti ključne informacije o broju članova zajednice, obrazovanju, zaposlenju, zdravlju i socijalnoj zaštiti. Takođe, korišćenje statističkih metoda za prikupljanje podataka, uz usklađivanje sa međunarodnim standardima neophodno je za omogućavanje precizne i disegregirane analize, koja bi mogla doprineti ciljanom rešavanju problema i unapređenju položaja romske zajednice.

Raspoloživi podaci ukazuju na potrebu dodatnih mjera podrške, posebno u osnovnom i srednjem obrazovanju, kako bi se smanjio broj ispada iz sistema i povećala stopa završavanja škola.

- Jačanje podrške pri prelasku iz osnovne u srednju školu i iz srednje škole na fakultet kroz mentorske programe i promociju obrazovanja.
- Uspostaviti mjeru mentorske podrške i dodatne podrške u učenju za učenike/ce u osnovnoj i srednjoj školi.
- Uvesti mjere afirmativne akcije i kvota prilikom upisa romskih i egipćanskih učenika/ca na fakultet. Povećanje smještajnih kapaciteta u studentskim domovima i

bolja informisanost o tim mogućnostima olakšali bi nastavak obrazovanja za student iz romske populacije.

- Posebnu pažnju treba posvetiti istraživanju uzroka smanjenja broja osnovaca i srednjoškolaca kako bi se mogle sprovesti adekvatne mjere za povećanje obuhvata djece obrazovanjem.
- Nastavak rada sa medijatorima u školama kako bi se dodatno uticalo na suzbijanje pojave smanjenja broja učenika koji napuštaju školovanje.
- Organizovanje seminara i obuka za nastavnike kako bi bolje razumjeli potrebe romskih učenika.
- Uvođenje sadržaja o romskoj kulturi i istoriji u školske programe.

ZAPOŠLJAVANJE

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 godine u operativnom cilju 6 - Obezbijediti pristup kvalitetnom i održivom zapošljavanju za pripadnike romske i egipćanske zajednice definisana su četiri indikatora učinka:

- Smanjiti procenat nezaposlenosti pripadnika romske i egipćanske populacije
- Povećati procenat Roma i Egipćana zaposlenih u javnom sektoru
- Smanjiti procenat Roma i Egipćana zaposlenih u neformalnom sektoru
- Smanjiti nivo stope neaktivnosti Romkinja i Egipćanki

Na evidenciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, u posljednjih pet godina, prosječno je registrovano oko 1.200 osoba koje se identifikuju kao pripadnici romske i egipćanske zajednice, pri čemu je učešće žena približno 55 %. Romska i egipćanska populacija čini oko 1,85 % od ukupnog broja registrovanih nezaposlenih. Više od 90 % registrovanih pripadnika ove populacije nema formalnu stručnu spremu niti zanimanje, što im otežava pronalaženje zaposlenja. Manji dio njih zapošljava se na sezonskim poslovima u oblastima poput građevinarstva, poljoprivrede i turizma, ili kroz programe javnih radova, uglavnom na određeno vrijeme.

Prema dostupnim podacima iz 2023.godine u odnosu na 2018. godinu zabilježen je značajan pad u stopi nezaposlenosti i shodno tome začajan porast u stopi zaposlenosti Roma u različitim sektorima (pad sa 81.9% na 64.1% u kategoriji nezaposlenih) na osnovu čega se zaključuje da su Romi i Egipćani u značajnoj mjeri zapošljeniji nego što je to bio ranije slučaj.⁹ Takođe, bilježi se trend porasta broja Roma i Egipćana zaposlenih u javnom sektoru gdje radi 11,2 odsto u odnosu na 6,1 odsto 2016.godine.¹⁰ Pozitivan je trend i u pogledu neaktivnosti pripadnika/ca romske i egipćanske populacije gdje je 25, 5 odsto nekativnih u 2023.godini u odnosu na 45,1 odsto u 2016.godini.¹¹

⁹ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

¹⁰ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

¹¹ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava (MLJMP), u saradnji s relevantnim institucijama, potpisalo je ugovore sa 21 saradnikom u oblastima zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite. Time se nastavlja realizacija projekta „Socijalno uključivanje Roma i Egipćana uz posredovanje saradnika za inkluziju“. Međutim, analiza trenutnog kadra pokazuje da samo 54,5% zaposlenih medijatora pripada RE populaciji, što ukazuje na potrebu za većom zastupljenošću ove zajednice u procesu inkluzije.

Ključne aktivnosti koje su doprinijele boljim rezultatima u oblasti zapošljavanja Roma i Egipćana: Troje pripadnika RE populacije imalo je priliku za tromjesečno plaćeno stažiranje u lokalnoj samoupravi Nikšić, uz mogućnost daljeg angažmana. Pet medijatora je angažovano u biroima rada u Podgorici, Nikšiću, Baru i Bijelom Polju. Njihov zadatak je da informišu i motivišu RE populaciju za aktivnije uključivanje na tržište rada. U okviru programa javnih radova, osposobljavanja kod poslodavaca i obuke za samostalan rad, učestvovalo je 17 Roma i Egipćana, od čega 11 žena. Tokom izvještajnog perioda zaposleno je 46 pripadnika RE zajednice, uključujući 27 žena, pretežno na sezonskim poslovima. U februaru 2025.godine Vlada je donijela Nacionalni program za transformaciju neformalne zaposlenosti Roma i Egipćana u Crnoj Gori. Razlog za izradu predmetnog programa je nepristupanje nacionalnih politika Crne Gore na sveobuhvatan način pitanju rješavanja neformalne zaposlenosti Roma i Romkinja, te neprepoznavanje ove grupe građana za suzbijanje sive ekonomije kroz postojeći Nacionalni program. Ovaj program će obuhvatiti i druga zanimanja osim individualnih sakupljača sekundarnih sirovina, poput uličnih trgovaca, muzičara, usluge čišćenja i pomoćnog kućnog osoblja. Zavod za zapošljavanje je tokom 2024.godine sprovodio različite usluge pripreme za zapošljavanje poput individualnog savjetovanja i utvrđivanja individualnog plana zapošljavanja za 80 pripadnika/ca romske i egipćanske zajednice. Takođe realizovane su i usluge iz oblasti profesionalne orijetacije koju je koristilo 593 lica i usluge posredovanja prilikom zapošljavanja koje je koristilo 511 pripadnika romske i egipćanske zajednice.

I pored određenih pozitivnih pomaka, zapošljavanje Roma u Crnoj Gori i dalje je suočeno s brojnim preprekama koje ograničavaju njihovu punu integraciju na tržište rada. Visoka stopa diskriminacije – Iako je diskriminacija u oblasti zapošljavanja smanjena na 57,6% u 2022. godini (pad od 2,5% u odnosu na 2020)¹², ona i dalje predstavlja ozbiljan problem i ograničava pristup tržištu rada. Čak 96,74% nezaposlenih Roma i Egipćana ima samo I nivo kvalifikacije, što im otežava pronalazak stabilnog i kvalitetnog zaposlenja. Iako postoje programi podrške, broj pripadnika RE zajednice koji u njima učestvuju i dalje je nizak, što smanjuje njihove šanse za dugoročno zaposlenje. Većina radnih prilika za Rome u Crnoj Gori vezana je za sezonske ili privremene poslove, što otežava ekonomsku sigurnost i profesionalni napredak.

Na osnovu dostupnih podataka može se zaključiti da su ostvareni značajni pomaci u zapošljavanju Roma i Egipćana u Crnoj Gori. Stopa nezaposlenosti ove populacije značajno je smanjena, sa 81,9% u 2018. godini na 64,1% u 2023. godini, što ukazuje na pozitivan trend u njihovoj radnoj integraciji. Posebno ohrabruje činjenica da je u javnom sektoru sada

¹² <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2023/02/MNE-10.02.2023-2.pdf>

zaposleno 11,2% pripadnika RE populacije, što predstavlja značajan rast u odnosu na 6,1% iz 2016. godine. Iako je Vlada u februaru 2025. godine donijela Nacionalni program za transformaciju neformalne zaposlenosti, još uvijek nema konkretnih podataka o njegovom uticaju na smanjenje rada u neformalnom sektoru. Ipak, sprovedeni programi i inicijative jasno pokazuju posvećenost rješavanju ovog izazova. Dodatno, nivo neaktivnosti ove populacije smanjen je sa 45,1% u 2016. na 25,5% u 2023. godini, što potvrđuje značajan napredak u njihovom uključivanju na tržište rada i otvara nove mogućnosti za dalju socijalnu i ekonomsku integraciju.

Da bi se dodatno unaprijedio položaj RE populacije na tržištu rada, neophodno je sprovesti sljedeće mjere:

- Povećati dostupnost stručnih obuka i prekvalifikacija koje odgovaraju potrebama tržišta rada, s posebnim akcentom na pripadnice romske i egipćanske populacije.
- Uvesti poreske olakšice i subvencije za kompanije koje zapošljavaju Rome i Egipćane.
- Omogućiti više prilika za radno iskustvo kroz inicijative poput one u Opštini Nikšić.
- Posredovanje i informisanost su ključne je za povećanje zaposlenosti RE populacije.
- Nastaviti sa edukativnim kampanjama i unaprijeđenjem zakonskih mehanizama zaštite od diskriminacije na tržištu rada.
- Kreirati posebne programe koji omogućavaju ne samo privremeni, već i trajni radni angažman Roma i Egipćana.

ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 godine u operativnom cilju 7 - Unaprijediti zdravstvenu zaštitu romske i egipćanske zajednice i povećati jednak pristup kvalitetnom zdravstvenom sistemu i socijalnim uslugama definisana su dva indikatora učinka:

- Povećati prosječno trajanje životnog vijeka pripadnika romske i egipćanske zajednice
- Smanjiti nivo diskriminacije sa kojim se suočavaju pripadnice romske i egipćanske zajednice prilikom korišćenja usluga zdravstvenog sistema

Visoka stopa deprivacije, nepovoljni stambeni uslovi, nedostatak adekvatne i redovne zdravstvene zaštite, kao i nizak materijalni status i obrazovni nivo, predstavljaju ključne faktore zbog kojih je zdravstveno stanje Roma znatno lošije u poređenju s većinskom populacijom.

Prema podacima iz UNDP -a 95% RE populacije ima obezbijedenu zdravstvenu zaštitu¹³, iako je stepen diskriminacije u zdravstvu prema poslednjim raspoloživim podacima porastao na 32,3% u 2022. godini.¹⁴ Istraživanja govore da više od 68 odsto Roma i Egipćana ocjenjuje svoje zdravstveno stanje kao dobro dok je 32 odsto nezadovoljno svojim zdravstvenim stanjem.¹⁵

Prosječna starost u romskoj i egipćanskoj populaciji, prema poslednjim dostupnim istraživanjima iz 2023. godine je porasla sa 51,9 u 2016.godini na 61,1, u 2023.godini.¹⁶

¹³ <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

¹⁴ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

¹⁵ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

¹⁶ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/01/Socioekonomski-polozaj-Roma-u-Crnoj-Gori-web.pdf>

Ipak, istraživanja stepena diskriminacije u oblasti zdravstvene zaštite pokazuju zabrinjavajući negativan trend kada je u pitanju romska i egipćanska populacija, pa je taj stepen povećan sa 25,8% u 2020.godini na 32,3% u 2022.godini.¹⁷

Kako je pristup zdravstvenoj zaštiti povezan sa pravnim statusom i posjedovanjem ličnih dokumenata i dalje postoji određeni broj pripadnika/ca romske i egipćanske populacije koji nemaju pristup zdravstvenoj zaštiti. Sa problemom pristupa zdravstvenoj zaštiti naročito se suočavaju trudnice, koje prilikom porođaja nijesu u mogućnosti da pokriju troškove porođaja usled neposjedovanja ličnih dokumenata. Takvi slučajevi ranije su se rešavali kroz inicijative civilnog sektora prema zdravstvenim ustanovama u cilju oslobađanja od plaćanja troškova porođaja. Stoga je u narednom periodu neophodno pronaći rešenje kako bi trudnice romske i egipćanske populacije bile zaštićene od ovakvih izazova. U cilju unapređenja položaja romske i egipćanske zajednice u Crnoj Gori, NVO Help je, u saradnji s međunarodnim partnerima i nadležnim institucijama, razvila i sprovela program obuke i angažovanja RE medijatora. Tokom 2021. godine, 38 medijatora je sertifikovano, a do 2023. godine njih 21 je angažovan u institucijama poput domova zdravlja, centara za socijalni rad i zavoda za zapošljavanje u devet crnogorskih opština. Ovi medijatori djeluju kao most između zajednice i institucija, pružajući podršku u ostvarivanju prava na obrazovanje, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, te zapošljavanje. Njihovo prisustvo je posebno značajno za disfunkcionalne porodice i ranjive pojedince, doprinoseći većem korišćenju usluga sistema. Međutim, ukupan broj medijatora i dalje je nedovoljan, zbog čega su EU, UNICEF i Help pozvali vlasti da sistematizuju i trajno finansiraju najmanje 20 pozicija medijatora na lokalnom nivou, čime bi se dodatno ojačala institucionalna podrška RE zajednici.

Kroz realizaciju aktivnosti predviđenih akcionim planovima Strategije za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori značajno se uticalo na poboljšanje stanja kada je u pitanju zdravlje i pristup zdravlju ove zajednice. Izmijenjeni su akti o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta Saradnika u socijalnoj inkluziji Roma i Egipćana u oblasti zdravstva kojima je omogućeno otvaranje radnih mjesta u Domovima zdravlja Nikšić, Bijelo Polje i Ulcinj. Sprovedena je uspješna kampanja „Upoznaj svog saradnika“ u Domu zdravlja Bijelo Polje i Mojkovac budući da zdravstveni radnici nisu dovoljno upoznati s njihovom ulogom i načinom komunikacije s pripadnicima romske i egipćanske zajednice kako bi im se olakšalo uključivanje u sistem zdravstvene zaštite. Sprovedene su brojne akcije vakcinacije djece romske i egipćanske populacije u više domova zdravlja širom Crne Gore. Organizovane su kampanje o mogućnostima liječenja bolesti zavisnosti u specijalizovanim ustanovama za pripadnike romske i egipćanske populacije. Organizovane su aktivnosti škole za trudnice i škole roditeljstva koje se organizuju u domovima zdravlja, namijenjene su cjelokupnoj populaciji, uključujući i pripadnice romske i egipćanske zajednice. Ipak, ne postoji posebna škola namijenjena pripadnicima romske i egipćanske zajednice. Domovi zdravlja izvještavaju da je odziv pripadnika romske i egipćanske zajednice i dalje na niskom nivou.

Realizacija indikatora učinka u oblasti zdravstvene zaštite Roma i Egipćana u Crnoj Gori pokazuje napredak u pogledu povećanja prosječnog životnog vijeka ove populacije,

¹⁷ <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2023/02/MNE-10.02.2023-2.pdf>

međutim, zabrinjavajući je porast diskriminacije u zdravstvenom sistemu. Iako 95% RE populacije ima obezbijeđenu zdravstvenu zaštitu, određeni broj pojedinaca i dalje nema pristup uslugama, posebno trudnice bez ličnih dokumenata.

Kako bi se dalje unaprijedila zdravstvena zaštita Roma u Crnoj Gori, neophodno je sprovesti sljedeće mjere:

- Unaprijediti informisanost RE populacije putem kampanja, radionica i medijskih sadržaja o pravima i dostupnim zdravstvenim uslugama.
- Ojačati kapacitete zdravstvenih ustanova kroz obuke za medicinsko osoblje o specifičnostima RE zajednice i uvođenje kulturnih medijatora.
- Povećati dostupnost zdravstvenih usluga kroz mobilne medicinske timove i poboljšanje infrastrukture u naseljima gdje živi RE populacija.
- Podsticati formalno zapošljavanje Roma u zdravstvenom sektoru, kako bi se povećala njihova uključenost u sistem i poboljšalo povjerenje zajednice u institucije.
- Jačati međusektorsku saradnju između institucija zdravstva, obrazovanja, zapošljavanja i socijalne zaštite kako bi se kreirao održiv i sveobuhvatan pristup poboljšanju kvaliteta života RE populacije.
- Trudnicama i novorođenčadima, kao i svim drugim članovima romskih zajednica, treba omogućiti besplatan pristup zdravstvenim uslugama, uključujući porođaje i prenatalnu brigu.
- Organizovanje obuka i edukacija za zdravstvene radnike o pravima Roma i važnosti kulturne osjetljivosti u pružanju zdravstvenih usluga.
- Uvesti sankcije za zdravstvene ustanove koje praktikuju diskriminaciju i osigurati implementaciju antidiskriminacionog zakonodavstva.

GRAĐANSKI STATUS I LIČNA DOKUMENTA

U skladu sa *Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2021–2025*, Operativni cilj 8 usmjeren je na unapređenje položaja ovih zajednica kroz sistematsko rješavanje statusnih pitanja i osiguranje pristupa ličnim dokumentima. U okviru ovog cilja definisana su dva indikatora učinka:

- Smanjiti broj Roma i Egipćana koji ne posjeduju lična dokumenta.
- Osigurati da su svi Romi i Egipćani upisani u matične registre rođenih.

Cilj je da se do 2025. godine potpuno eliminišu administrativne barijere koje onemogućavaju pristup osnovnim pravima zbog nepostojanja dokumenata, čime bi se zatvorila višedecenijska praznina u pravnom statusu pojedinaca iz RE zajednice. Napori se kreću od pravne pomoći i međunarodne saradnje do edukacije i mobilnih timova na terenu, kako bi se omogućilo što efikasnije rješavanje postojećih slučajeva i spriječilo generisanje novih. Pitanje pravnog statusa i posjedovanja ličnih dokumenata jedan je od najdugotrajnijih i najdubljih strukturnih problema koji pogađa romsku i egipćansku zajednicu u Crnoj Gori. Bez validnih ličnih dokumenata – izvoda iz matične knjige rođenih, ličnih karata, boravišnih dozvola ili državljanstva – pojedinci/ke su faktički nevidljivi za sistem i u potpunosti isključeni iz ostvarivanja osnovnih ljudskih prava, uključujući pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, zapošljavanje, stanovanje, socijalna davanja i političko učešće.

Problemi sa regulisanjem pravnog statusa obuhvata sljedeće:

- Nepostojanje matičnih evidencija – posebno kod lica rođenih van zdravstvenih ustanova ili u inostranstvu, što otežava upis u matične knjige rođenih.
- Neriješen status stranca – mnogi pripadnici zajednice žive u Crnoj Gori godinama, ali imaju samo privremeni ili ograničeni boravak, ili su uopšte bez statusa.
- Složenost administrativnih procedura – zbog niske pravne pismenosti, nedostatka podrške i jezičkih barijera, mnogi ne mogu samostalno pokrenuti potrebne postupke.

- Međudržavni problemi – lica koja potiču sa teritorije bivše Jugoslavije (posebno iz Srbije i sa Kosova) često ne mogu pribaviti dokumentaciju iz zemlje porijekla, niti se vratiti kako bi je pribavila.

Prema *Strategiji*, cilj je bio da se do 2025. godine u potpunosti eliminiše broj lica koja nemaju lične dokumente. Podaci pokazuju da je 2021. godine 10% Roma i Egipćana bilo bez dokumenata, dok je do 2023. taj procenat smanjen na oko 5%. Takođe, broj lica koja nisu imala izvod iz matične knjige rođenih smanjen je sa 5,7% na 3%. Iako ohrabrujući, ovaj napredak nije dovoljan da se ciljevi Strategije u potpunosti ispune.

U najvećoj mjeri, poboljšanja u rješavanju pravnog statusa pripadnika romske i egipćanske zajednice rezultat su rada organizacija civilnog društva, prije svega Građanske alijanse i UNHCR-a, koji su kroz projekat „Besplatna pravna pomoć prisilno raseljenim licima i licima bez državljanstva“ pružili konkretnu i ciljanu podršku najugroženijim licima. Tokom 2024.g., 392 lica u riziku od apatridije/apatrida bili su korisnici besplatne pravne pomoći vezano za utvrđivanje državljanstva zemlje porijekla i dobijanja pravnog statusa u CG, dok je u prvom kvartalu 2025.g. taj broj iznosi 111. Od ovog broja, 105 lica je dobilo rješenje o pravnom statusu, uključujući i osobe sa prostora bivše Jugoslavije i one u riziku od apatridije. U 2024. godini radilo se sa 456 korisnika (35 EX-YU, 356 „at risk“, 65 riješenih), dok je u 2025. zaključno sa martom, zabilježeno 440 korisnika (33 EX-YU, 391 „at risk“, 16 riješenih). „At risk“ kategorija obuhvata one koji nisu upisani u matične knjige rođenih, nemaju državljanstvo nijedne države ili se nalaze u tzv. pravnom vakuumu.

Ovi podaci svjedoče o ozbiljnosti problema koji i dalje pogađa značajan broj RE građana/ki i ukazuju na potrebu jačanja institucionalnog odgovora – kako kroz pojednostavljenje procedura, tako i kroz veću saradnju sa međunarodnim partnerima i unapređenje evidencija u matičnim registrima. Uprkos napretku, cilj iz Strategije da do 2025. godine svi Romi i Egipćani imaju riješen pravni status i budu upisani u matične knjige još nije u potpunosti dostignut, što potvrđuje i broj novih slučajeva identifikovanih svake godine. Na institucionalnom nivou, Ministarstvo unutrašnjih poslova je, zajedno sa centrima za socijalni rad i drugim partnerima, implementiralo više mjera: info-kampanje, izradu baza podataka, mobilne timove, obuke službenika i saradnju sa kosovskim i srpskim institucijama. Međutim, institucionalna koordinacija je često ad hoc, u velikoj mjeri zavisi od podrške međunarodnih organizacija, i ne pokriva sve opštine u jednakom obimu.

Zabrinjava i činjenica da postoji značajan broj novorođene djece koja nijesu evidentirana u matičnim knjigama rođenih, posebno u slučajevima kada roditelji sami nemaju dokumenta. Upravo ovakvi slučajevi prenose problem apatridije na nove generacije, produžavajući začarani krug isključenosti.

Pravni status je preduslov svih drugih prava i bez ličnih dokumenata ne možemo govoriti o integraciji, stoga su preporuke za ovu oblast sljedeće:

- Inicirati izmjene i dopune relevantnih zakona kako bi se pojednostavile i ubrzale procedure za sticanje pravnog statusa, posebno za osobe u riziku od apatridije.
- Intenzivirati bilateralne odnose sa institucijama Republike Srbije i Republike Kosova radi efikasnijeg rješavanja statusnih pitanja, uključujući povratak i pribavljanje potrebne dokumentacije.
- Uspostaviti i redovno ažurirati jedinstvenu bazu podataka o licima bez pravnog statusa i ličnih dokumenata, kao osnovu za planiranje politika i mjera.
- Institucionalizovati i proširiti rad mobilnih timova na lokalnom nivou, uz kontinuiranu saradnju sa MUP-om, centrima za socijalni rad i civilnim sektorom.
- Osigurati održivo finansiranje i dostupnost besplatne pravne pomoći kroz lokalne kancelarije i saradnju sa nevladinim organizacijama.
- Uspostaviti efikasan mehanizam za naknadni upis djece i odraslih koji nijesu upisani u matične registre rođenih, posebno u saradnji sa centrima za socijalni rad.
- Sprovesti kampanje podizanja svijesti i organizovati redovne info-sesije u romskim i egipćanskim naseljima o važnosti pravnog statusa i postupcima njegovog regulisanja, uključujući jačanje saradnje i konsultacija sa predstavnicima zajednice
- Kontinuirano edukovati zaposlene u filijalama MUP-a, centrima za socijalni rad i lokalnim samoupravama o specifičnostima problema apatridije i pristupa pravima.
- Nastaviti pružanje prilagođene besplatne pravne pomoći RE populaciji bez državljanstva i licima u riziku od apatridije, te unaprijediti napore za identifikaciju novih slučajeva.
- Izmijeniti Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći iz 2011. godine kako bi se osiguralo da socijalno ugrožene osobe bez državljanstva i osobe u riziku od apatridije imaju pristup postupcima civilne registracije u Crnoj Gori i postupku utvrđivanja apatridije besplatno.
- Ojačati kapacitete nadležnih institucija za sprovođenje postupaka registracije rođenja i verifikacije državljanstva.
- Olakšati sprovođenje relevantnog zakonodavstva, uključujući razvoj/efikasno sprovođenje standardnih operativnih procedura za radnike na slučajevima, kako je navedeno u Zakonu o crnogorskom državljanstvu i Zakonu o strancima.

- Izmijeniti zakonodavstvo kako bi se osiguralo da osobe bez državljanstva mogu ostvariti svoja prava bez diskriminacije, uključujući pristup zdravstvenom osiguranju, zdravstvenoj zaštiti, opštem obrazovanju, socijalnoj i dječjoj zaštiti i centralnom registru građana.
- Poboljšati digitalna rješenja za podnošenje zahtjeva i izdavanje dokumenata, posebno u kontekstu pristupka za utvrđivanje statusa lica bez državljanstva.
- Intenzivirati saradnju sa susjednim zemljama prvenstveno u oblasti registracije rođenja i prevencije i smanjenja apatridije te razmjene dobrih praksi.

SOCIJALNA ZAŠTITA I NASILJE

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 godine u operativnom cilju 9: Unapređenje pravne i institucionalne zaštite Romkinja i Egipćanki od rodno zasnovanog nasilja definisana su dva indikatora učinka:

- Smanjiti procenat odraslih u romskim i egipćanskim naseljima koji opravdavaju fizičko nasilje nad suprugom
- Procenat žena starosti 20- 24 godine su stupile u brak prije svoje 15 odnosno prije svoje 18 godine [SDG5.3.1]

Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021-2025 godine u operativnom cilju 10: Obezbjedenje socijalne i pravne zaštite romske i egipćanske djece od nasilja u porodici, dječjeg braka i prosjačenja definisana su četiri indikatora učinka:

- Smanjiti procenat romske i egipćanske djece koja su bila izložena nekom obliku psihološkog ili fizičkog kažnjavanja od strane odraslih članova domaćinstva
- Povećanje broja identifikovanih i procesuiranih slučajeva dječjeg ugovorenog braka i dječjeg prosjačenja (muškog pola)
- Unaprijediti rani dječji razvoj romske i egipćanske djece od 0-6 godina
- Uspostavljanje specijalizovanih servisa za djecu žrtve dječjeg nedozvoljenog i ugovorenog braka i djecu koja žive i/ili rade na ulici ili su u riziku da to postanu

Podaci iz NVO Sigurna ženska kuća govore da gotovo svake godine 30 odsto štićenica budu Romkinje i Egipćanke. Od 38 osoba koje su 2023. bile smještene u SŽK, njih 16 su Romkinje i Egipćanke. Sklonište za žrtve nasilja u Nikšiću koje je pod pokroviteljstvom nacionalne SOS linije za žrtve nasilja bilježi veliki broj Romkinja i Egipćanki. Tokom 2023, od ukupno 50 žena i djece, 22 osobe su bile iz romske populacije.

Iz civilnog društva koje se bavi zaštitom žena od nasilja konstatuju da u posljednjih pet godina nije bilo istraživanja o porodičnom nasilju u zajednici, a podaci prikupljeni prije desetak godina pokazuju da je oko 50 odsto Romkinja i Egipćanki smatralo porodično nasilje

prihvatljivim. U Crnoj Gori funkcioniše SOS linija za žrtve nasilja 081 111 111. Pozivi su otvoreni 24 sata, svih sedam dana i besplatni su za sve mobilne i fiksne mreže u Crnoj Gori.

Jedan od ključnih problema predstavlja nedostatak sistematskog prikupljanja i analize podataka o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u romskoj i egipćanskoj populaciji od strane nadležnih institucija. Zbog toga nije moguće precizno utvrditi rasprostranjenost ovog nasilja niti procijeniti efikasnost i obim preventivnih i zaštitnih mjera koje se primjenjuju u takvim slučajevima.

Iz EK ocjenjuju da je nivo diskriminacije Roma je i dalje visok: „Skupština Glavnog grada od oktobra 2023. godine prvi put ima jednog odbornika Roma. Pohađanje škole među romskom populacijom je veoma nisko. Konstantno loš kvalitet obrazovanja negativno utiče na ishode učenja i prelazak na više nivoe obrazovanja”, navodi se u izvještaju. Praksa dogovorenih dječjih brakova u romskim zajednicama i dalje izaziva zabrinutost.

Nevladina organizacija *Centar za romske inicijative* iz Nikšića koja se dugi niz godina bavi suzbijanjem pojave dječjih ugovorenih brakova ističe da je u 2024. godini godine sklopljeno 11 dječjih brakova među pripadnicima RE zajednice. Najmlađe žrtve ugovorenih brakova su dvanaestogodišnja djevojčica i trinaestogodišnji dječak. Ukupno 16 lokalnih medijatorki povjerenja sa Romskom zajednicom u Nikšiću, Podgorici, Beranama, Bijelom Polju, Tivtu i Baru pružale su od decembra 2021. do jula 2023. Godine Romkinjama i Egipćankama direktnu pomoć i podršku. Rad na terenu aktivistkinja i članica REA Mreže „PRVA“ rezultirao je prijavama 17 slučajeva nasilja u porodici i 14 slučajeva dječjih ugovorenih brakova.

Prema nalazima Istraživanja višestrukih pokazatelja stanja prava žena i djece (MICS), koje su sprovedi MONSTAT i UNICEF, iz 2018. godine, više od trećine romskih i egipćanskih djevojaka u dobi od 15 do 19 godina već je u braku ili živi s partnerom. Ova istraživanje daje nam podatak da se 59% Romkinja i Egipćanki s niskim obrazovanjem ili bez ikakvog formalnog obrazovanja udaje se prije 18. godine. Međutim, među onima koje završe srednju školu taj broj pada na 25%.

Među djecom starosti 1–14 godina koja žive u romskim naseljima u Crnoj Gori, 64% je bilo izloženo barem jednom obliku psihološkog ili fizičkog kažnjavanja od strane odraslih članova domaćinstva tokom mjeseca koji je prethodio anketiranju. 11% djece bilo je izloženo teškom fizičkom kažnjavanju.¹⁸

Prema podacima iz MICS istraživanja ECDI odnosno Indeks ranog razvoja djeteta (procenat djece starosti 3–4 godine u romskim naseljima koja se nalaze na odgovarajućem stepenu razvoja u pogledu pismenosti/poznavanja brojeva, fizičkih, socijalno-emocionalnih domena i domena koji se odnose na učenje) iznosi 77 u odnosu na neromsku djecu gdje je taj

¹⁸ https://www.unicef.org/montenegro/sites/unicef.org.montenegro/files/2019-07/MNE_MICS6%20Statisti%C4%8Dki%20pregled%20Disciplinovanje%20djeteta_Romska%20naselja%20u%20Crnoj%20Gori%202018..pdf

indeks 90.¹⁹ Zaostajanje u rastu (hronična pothranjenost) pogađa svako peto dijete mlađe od 5 godina u romskim i egipćanskim naseljima.²⁰

Iako je Protokol o postupanju organa, ustanova i organizacija sa djecom uključenom u život i rad na ulici, usvojen 2019. godine a revidiran 2021. Njegovo sprovođenje u praksi je neadekvatno i izostaje sistemsko rješavanje problema prosjačenja.

Iz Ministarstva rada i socijalnog staranja navode da su prema podacima sa kojima raspolažu centri za socijalni rad, tokom 2022. godine evidentirana 43 slučaja prosjačenja u kojima su bila uključena djeca. Postojeća evidencija podataka daje ograničen doprinos formulisanju javne politike i praćenju fenomena prosjačenja. Prije svega, postojeća organizacija vođenja evidencije i dokumentacije ne sadrži kategorizaciju koja eksplicitno uključuje prosjačenje. Takođe, različiti organi i organizacije na različite načine vode evidenciju o prosjačenju, pa je proces praćenja slučajeva otežan, a vrlo često i onemogućen. Nedosljedna primjena propisa koji regulišu vođenje evidencije posebno je izražena u prenosu predmeta između različitih institucija i organizacija, što često rezultira izostankom kontinuiteta u vođenju evidencije i prepoznavanju pojava. Sve navedeno potkopava znanje o slučajevima prosjačenja i njihovim karakteristikama, kako na operativnom, tako i na strateškom nivou²¹.

U prethodnim godinama realizovane su brojne aktivnosti koje su doprinijele jačanju kapaciteta RE zajednice i relevantnih institucija u suzbijanju nasilja i ugovorenih brakova, kao i podizanju svijesti na nacionalnom nivou. Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava Crne Gore, uz podršku Evropske unije, sprovelo je kampanju „Moj život“ u 11 crnogorskih opština s ciljem podizanja svesti o ranim/prinudnim brakovima, nasilju u porodici i prosjačenju u romskoj i egipćanskoj zajednici. Održane su brojne radionice i forumi za RE zajednicu i lokalne i NVO. Rađene su kampanje o mehanizmima prevencije i pomoći žrtvama dječijeg ugovorenog braka uključujući direktno djecu i porodice. Organizovane su obuke za stručne radnike u centrima za socijalni rad, u cilju senzibilisanja stručnjaka za rad sa pripadnicima romske i egipćanske zajednice. Sprovedene dvije medijske kampanje sa Održan Festival romske kulture i izložba „Moj život“. Organizovane su kreativne radionice i video takmičenje na kojima su učestvovali aktivistkinje REA mreže i kroz koje su osnažene za borbu protiv nasilja i ugovorenih brakova. Sprovedene su aktivnosti informisanja romskih i egipćanskih porodica o pravima i poslasticama dečjih brakova. Vršene su edukacije o rodno zasnovanom nasilju i zdravim stilovima života. Realizovane inicijative poput „Vjeruj kćerci kao sinu“ i „Zajedno protiv nasilja“. Sprovedeno je niz obuka za policiju, socijalne radnike i zdravstvene radnike o prepoznavanju i zaštiti žrtava trgovine ljudima. Pokrenuta saradnja Crne Gore i BiH kroz nacrt bilateralnog sporazuma o borbi protiv trgovine ljudima. Organizovana je edukacija za osnaživanje zajednice u suzbijanju nasilja u porodici i dječijih ugovorenih brakova u Crnoj Gori, radionice o rizicima i poslasticama dječijeg prosjačenja i senzibilisanja

¹⁹ [Strategija-ranog-razvoja-djeteta.pdf](#)

²⁰ UNICEF, Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS), 2018

²¹ <https://secons.net/wp-content/uploads/2023/04/Brza-procena-djecjeg-prosjacenja-u-Crnoj-Gori-publikacija-za-sajt.pdf>

na adekvatno procesuiranje slučajeva dječijeg prosjačenja unutar romske i egipćanske zajednice i relevantnih institucija. Promovisan je Protokol o postupanju organa, ustanova i organizacija u Crnoj Gori sa djecom uključenom u život i rad na ulici – na lokalnom nivou. Obezbijeđen je privremeni smještaj za djecu sa ulice u vidu socijalnog servisa - Svratistište koji je socijalni servis udruženja Roditelji namijenjen djeci koja žive u ekstremnom siromaštvu. Jedan od značajnih aktivnosti bila je obuka 18 zdravstvenih radnika iz različitih nivoa zdravstvene zaštite i crnogorskih opština. Ova obuka je bila na temu „Prezentacija zdravstvenih indikatora i regionalnih standardnih operativnih procedura za identifikaciju žrtava i potencijalnih žrtava trgovine ljudima“. Dodatno, 13 zdravstvenih radnika prošlo je obuku na temu “Uloga zdravstvenih radnika u borbi protiv trgovine ljudima”, koju su organizovali Uprava za ljudske resurse i MUP.

Prema odgovoru na zahtjev os slobodnom pristupu informacijama, u organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova (Odjeljenja za borbu protiv trgovine ljudima i Uprave za ljudske resurse) tokom 2024. Godine su održane dvije obuke- *Jačanje vještina rane identifikacije i upućivanja potencijalnih slučajeva trgovine ljudima sa posebnim osvrtom na multisektorsku saradnju i Smjernice za policijske službenike za obavljanje razgovora sa osobama za koje postoji sumnja da su žrtve trgovine ljudima sa ponuđenim setom pitanja.*

Uprkos postignutim rezultatima, brojni izazovi i dalje otežavaju unapređenje socijalne zaštite i suzbijanje nasilja u RE populaciji: **Dječiji, prisilni i ugovoreni brakovi** su i dalje prisutni, uprkos informativnim i edukativnim kampanjama. **Nasilje u porodici** ostaje ozbiljan problem koji zahtijeva kontinuirano praćenje i podršku žrtvama. **Prosjačenje** kao oblik ekonomskog iskorišćavanja djece je i dalje prisutno među RE populacijom, uprkos mjerama koje se preduzimaju.

Da bi se ovi izazovi uspješnije prevazilazili, potrebno je:

- Nastaviti sa edukacijom i senzibilizacijom zdravstvenih radnika, policije i socijalnih radnika, posebno u prepoznavanju i reagovanju na nasilje i trgovinu ljudima.
- Pojačati saradnju između institucija i nevladinih organizacija u cilju pružanja podrške žrtvama i osiguravanja adekvatnih mehanizama zaštite.
- Zakonske reforme i stroža kontrola u slučajevima dječijih brakova.
- Povećanje broja procesuiranih slučajeva dječjeg ugovorenog braka i dječjeg prosjačenja.
- Edukacija policije i sudstva o značaju procesuiranja ovih slučajeva.
- Nadležne institucije treba da uspostave sistematski mehanizam za prikupljanje, evidentiranje i analizu podataka o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u romskoj i egipćanskoj populaciji.
- Obrazovne kampanje o štetnosti nasilja i rodnoj ravnopravnosti kroz medije, škole i lokalne zajednice.
- Rad sa liderima zajednice u promovisanju nenasilja.
- Radionice za roditelje o nenasilnim metodama discipline.
- Jačanje uloge škola i centara za socijalni rad u zaštiti djece od nasilja u porodici.

- Povećati broj programa za ekonomsko osnaživanje RE populacije, čime bi se smanjila njihova izloženost rizicima trgovine ljudima i prosjačenja.
- Mobilni vrtići i igraonice za djecu u naseljima bez pristupa institucijama.
- Uspostavljanje specijalizovanih servisa za djecu žrtve dječjeg braka, prosjačenja i djece koja žive na ulici.
- Finalizirati bilateralne i regionalne sporazume koji će omogućiti efikasniju saradnju u borbi protiv trgovine ljudima.

ZAKLJUČNA EVALUACIJA I PREPORUKE ZA NOVU STRATEGIJU (2026–2030)

Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2021–2025 predstavljala je važan korak u institucionalizaciji politike inkluzije i afirmacije prava RE zajednice. Tokom njene implementacije realizovan je niz aktivnosti, posebno u oblastima borbe protiv diskriminacije, edukacije i promocije kulture i jezika RE zajednice. Uspostavljeni su novi modeli saradnje sa civilnim sektorom i međunarodnim partnerima, a pojedini segmenti – poput izrade akreditovanih edukativnih programa ili unapređenja normativnog okvira – predstavljaju važne temelje za dalji rad.

Međutim, ključna slabost ove Strategije ogleda se u otežanom praćenju postignutosti indikatora. U nedostatku preciznih, kvantifikovanih i mjerljivih pokazatelja, bez centralizovanog sistema za praćenje i uz oslanjanje na fragmentirana i neredovna izvještavanja, evaluacija učinka ostaje djelimična. U brojnim oblastima, poput stanovanja, zapošljavanja, pravnog statusa i političke participacije, rezultati su neujednačeni, a napredak se uglavnom zasniva na projektnoj, a ne sistemskoj osnovi. Poseban izazov ostaje niska proaktivnost pojedinih lokalnih samouprava, što dodatno pojačava regionalne razlike u pristupu i realizaciji mjera.

U cilju jačanja učinkovitosti naredne Strategije za period 2026–2030, neophodno je definisati održiv i mjerljiv mehanizam praćenja, osnažiti institucionalnu odgovornost i aktivno uključiti RE zajednicu u sve faze ciklusa javnih politika.

Radni prijedlozi za novu Strategiju za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana (2026–2030):

1. Diskriminacija

- Institucionalizovati program *Dikh he na Bister* sa godišnjim budžetom Ministarstva, uključujući i RE i neromsku omladinu.
- Obavezna godišnja obuka za sve javne službenike iz obrazovanja, zdravstva, MUP-a i centara za socijalni rad na temu anticiganizma.
- Kreirati nacionalni registar slučajeva diskriminacije sa disegregiranim podacima.
- Pokrenuti javni fond za kampanje koje prikazuju pozitivne primjere iz RE zajednice, uz uključivanje influensera i mladih.

2. Siromaštvo

- Uspostaviti sistem povoljnih mikro-kredita za samozapošljavanje RE građana/ki.
- Obavezna saradnja svih centara za socijalni rad sa RE medijatorima.
- Otvoriti barem 1 Centar za dnevni boravak i besplatne obroke za RE djecu u stanju siromaštva u saradnji sa romskim civilnim sektorom.
- Organizovati kvartalne mobilne info-punktove u naseljima za pravnu i ekonomsku savjetodavnu pomoć.
- Kreirati „RE karticu“ koja omogućava prioritetan pristup programima socijalne i humanitarne podrške.

3. Politička participacija

- Izmijeniti Zakon o izboru odbornika i poslanika: smanjiti prag za RE manjinske liste na 0,35%.
- Institucionalizovati Romski parlament kao stalno savjetodavno tijelo Skupštine.
- Obavezno emitovanje izbornih emisija na romskom jeziku na javnom servisu.
- Razviti program političke edukacije za RE žene i mlade (kampovi, obuke, mentorstva).
- Proširiti ROMACTED modele lokalnih savjeta na sve opštine sa RE populacijom.

4. Stanovanje

- Uspostaviti mehanizam mikro-grantova za adaptaciju i rekonstrukciju RE domova (1.000–3.000 €).
- Donijeti nacionalnu mapu neformalnih naselja RE zajednice sa planom infrastrukturne intervencije.
- Otvoriti posebnu liniju budžetskih sredstava za legalizaciju objekata u vlasništvu RE porodica.
- Uspostaviti program *Stan za RE porodicu* u saradnji s lokalnim samoupravama i međunarodnim partnerima.

5. Obrazovanje

- Uvesti modul o RE kulturi i jeziku u četvrtom i petom razredu osnovne škole.
- Finansirati mentorske mreže RE studenata u osnovnim i srednjim školama.

6. Zapošljavanje

- Uvesti kvotu: svaka opština mora zaposliti najmanje 1 RE osobu u lokalnu upravu.
- Kreirati grantove za žensko preduzetništvo u RE zajednici (npr. mobilni frizerski salon, krojački centar).
- Uvesti mobilne karijerne stanice u RE naseljima (kombi vozila sa savjetnicima).
- Otvoriti specijalizovane javne pozive ZZCG samo za RE kandidate (uz obavezne obuke).

7. Zdravstvena zaštita

- Uspostaviti mobilne zdravstvene timove za RE naselja (naročito ginekološke i pedijatrijske usluge).
- Omogućiti automatsku prijavu na zdravstveno osiguranje kroz RE medijatore.
- Organizovati kvartalne dane zdravlja u zajednici (besplatni pregledi, vakcinacija, edukacija).
- Prilagoditi zdravstvene brošure i uputstva na romskom jeziku.

8. Građanski status i lična dokumenta

- Pokrenuti kampanju *Dokument za sve* u saradnji sa MUP-om i sa terenskim kancelarijama.
- Povezati bazu podataka MUP-a, Centara za socijalni rad i obrazovnih institucija, radi brže identifikacije lica bez dokumenata.

9. Socijalna zaštita i nasilje

- Uvesti posebne programe podrške za žene iz RE zajednice koje su preživjele nasilje.
- Obavezna edukacija svih službenika/ca centara za socijalni rad o kulturološkim specifičnostima RE zajednice.
- Jačati ulogu RE medijatora u slučajevima porodičnog nasilja.
- Uspostaviti SOS liniju na romskom jeziku.

10. Praćenje i evaluacija Strategije

- Uspostaviti centralizovani i digitalizovani sistem za praćenje realizacije mjera i učinka po indikatorima, dostupan svim relevantnim akterima.
- Formirati među-sektorski koordinacioni mehanizam sa predstavnicima svih relevantnih strategija – uključujući Ministarstvo rada, MUP, Zavod za socijalnu zaštitu i međunarodne partnere
- Uvesti digitalni registar mjera koji prati sve RE-relevantne aktivnosti u svim strateškim dokumentima – kako bi se izbjegla duplikacija i omogućilo bolje budžetiranje.
- Jasno definisati mjerljive ciljeve sa kvantifikovanim indikatorima i ciljnim vrijednostima po godinama.

- Osigurati obavezno i redovno izvještavanje lokalnih samouprava kroz standardizovane obrasce.
- Uvrstiti zaključke ROMA seminara iz prethodnog perioda kao ulazne stavove za novu Strategiju, uz njihovo javno objavljivanje i institucionalno priznanje.
- U Radnu grupu obavezno uključiti 5 predstavnika/ca RE zajednice (minimum 2 žene), uz dodatak da najmanje jedan član dolazi iz omladinskih struktura.
- Uvesti princip *glas sa terena* – organizovati regionalne konsultacije (Podgorica, Nikšić, Berane, Bijelo Polje, Ulcinj), koje prethode pisanju Strategije.
- Snimati i objavljivati online sesije pripreme strategije sa RE učesnicima kao vid transparentnosti i društvenog priznanja njihovog doprinosa.
- Uvesti kvartalne ili polugodišnje međusektorske izvještaje o napretku koji uključuju i nezavisne aktere (akademska zajednica, NVO, Savjet za prava manjina).
- Uključiti disegregaciju podataka po polu, uzrastu i lokaciji kao obavezan dio izvještavanja i praćenja.

Literatura

Izveštaj EK o napretku CG za 2024. godinu

EU strateški okvir za inkluziju, participaciju i jednakost Roma

Strategija za inkluziju Roma i Egipćana (2021-2025)

Monstat

Socioekonomski položaj Roma i Egipćana (2023, CEDEM)

Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori (2022, CEDEM)

Unicef

Strategija ranog razvoja djeteta

Brza procjena dječjeg rada u oblasti dječjeg prosjačenja

Novinarski članak: [Rezultati istraživanja o položaju pripadnika RE populacije u Crnoj Gori - Adria TV](#)